

Lőrincz Csongor

A természettörténet latenciája

Nyelv és tanúságtétel W. G. Sebald *Luftkrieg und Literatur* című szövegében

Absztrakt. W. G. Sebald *Luftkrieg und Literatur* c. esszéje nemcsak a szövetségesek náci Németország ellen irányuló szisztematikus légitámadásainak a kollektív emlékezetben hátrahagyott nyomait, illetve azok elhallgatását firtatja, de alapvető kérdéseket tesz fel a történelem tanúsításáról az irodalomban és annak olvasásában. Ez a kérdésirány összekapcsolódik modern történeti és politikai antropológiai összefüggések problematizálásával. Az esszé mindezen viszonyokat nem egyszerűen diszkurzív eszközökkel tárgyalja, de idézettechnikai-textuális szinten is színreviszi és áthelyezi őket.

Ismeretes, hogy W. G. Sebald *Luftkrieg und Literatur* (*Légiháború és irodalom*) c. esszéjének¹ recepciója legalábbis megosztott, mégis leginkább azok a hangok erősödtek fel, amelyek egy, a csalódástól a fölényes kioktatásig terjedő skálán helyezhetőek el. Függetlenül attól a kérdéstől, hogy vajon Sebald valóban a háború utáni németek társadalomtörténeti, kulturális és politikai mentalitásának egyik neuralgikus pontjára tapintott-e rá, világos, hogy ez a téma politikai mellékhatások nélkül nemhogy nem tárgyalható, de már megemlítése is aktivál ilyen hatásokat.² Eme történeti események minden hasonló tárgyalásának számolnia kell ellentmondó reakciókkal. Ezek a reakciók azonban itt mintha éppen elfednék Sebald szövegének bizonyos kérdésfeltevéseit és dilemmáit. Az ilyen, politikával összefonódott problémák esetében mindig fennáll annak a veszélye, hogy a gesztusok szintje olyan kérdéseket szorít háttérbe, amelyek feltehetően nem korlátozhatóak csupán erre a szintre. A „légitámadások Németország ellen” témájának deixisét már eleve politikai gesztusként fogják fel, és az elsősorban (ám talán nem kizárólag) deiktikus diskurzus sokak számára ki is merül e gesztusokban. Ezért szimptomatikus, hogy a legtöbb kommentár nem is foglalkozik Sebald szövegének más dimenzióival. Az alábbi tanulmányban ez a dimenzió a történeti tanúság problematikája, és ez a problémafelvetés bizonyos tekintetben túllép az empirikus eseményeken is, amelyekre a szöveg látszólag referál. A következőkben e kérdéskör mentén tárulnak fel a szöveg különböző szintjei, történelemelméleti és antro-

1 Sebald eredetileg előadásokat tartott a témáról Zürichben, 1997-ben, maga az esszé 1999-ben jelent meg és széleskörű vitákat kavart a német értelmiségi és kulturális nyilvánosságban (*Luftkrieg und Literatur*, Frankfurt a.M., az innen vett idézetek oldalszámait ezután a főszövegben zárójelben találhatók).

2 Áttekintendő a két 1945 utáni német államban gyakorolt emlékezőpolitika különböző szókészleteit és diskurzusait vö. *Germans as Victims: Remembering the Past in Contemporary Germany*, Szerk. Bill NIVEN, New York, 2006.

pológiai távlatai – méghozzá olyan textuális szempontokkal kapcsolatban, amelyek *olvasásra* tartanak igényt. Ez az olvasat nem kérdőjelezheti meg eredendően Sebald szövegének közlésigényét, és az értelmezést – referenciális vagy akár egyes, megkérdőjelezhető morálökonómiai mozzanatokra történő utalásokkal – nem egyszerűsítheti le igaz és hamis alternatívájára. A „pusztítás természettörténetének” (Sebald) fő politikai dilemmája minden kritikai olvasat ellenére sem feltétlenül zárható ki, vagy legalábbis nyitva kell maradnia ennek a lehetőségnek, ugyanis a légiháború (és a fortiori a történelem) naturalizálása azzal a veszéllyel fenyeget, hogy végeredményben az egész háborút (és ezáltal mindenekelőtt a háborút kirobbantó provokációt a náci Németország részéről) mint természeti jelenséget ábrázolja és ezáltal volta-képpen legitimálja. Szó sem lehet arról, hogy Sebaldnak tulajdonítsunk egy ilyesfajta intenciót, a probléma mégis kétségkívül fennáll. Ennek ellenére Sebald szövege rendelkezik a belátás egy bizonyos igényével, amelyet érdemes figyelemmel kísérnünk. Főleg, hogy úgy tűnik, a légiháború képei a kollektív tudatalattiban továbbra is jelen vannak (bizonyosan nem függetlenül a 2001. szeptember 11-ei terrortámadásoktól), amint az például az *Avatar* c. filmben is látható volt. (Általában mellőzik az „írók és a légiháború” körüli vitákban, hogy más művészeti ágakat és médiumokat is bevonjanak a tanúságtétel körébe, miközben Bernd Alois Zimmermann *Sinfonie in einem Satz* című, 1947 és 1951 között keletkezett műve a légiháború zenei tanúságtételének markáns példája, amely ugyanakkor szimptomatikus recepciót mondhatott magáénak.) A „természettörténet” ez esetben leginkább mindenfajta „történet-filozófia” lehetetlenségének indexeként fogható fel.³ A természettörténet emb-lémája mindenekelőtt azonban azt jelöli, hogyan szolgáltatódnak ki a történelem „humán” aspektusai a technika nem-antropomorf vonásainak és a modern háborúk mintegy természettörténeti következményeinek. Ez egyrészt a prominens értelemben vett „kivétellel”, vagyis a háborúval, másrészt az elszenvedés egyfajta magatehetetlenségével áll kapcsolatban, amely a tanú szerepének egyik alapvető strukturális mozzanata: a passzivitás.

A *Luftkrieg und Literatur* ugyanis radikális kérdéseket vet fel a történeti tanúságtétel lehetőségeit illetően – méghozzá nyilvánosság és lappangás vagy latencia (titok) összefüggései felől, amelyek köztes terében helyezkedik el mindenfajta tanúság. Ezeket a kérdéseket a szöveg történeti háttérrel érintő esetleges vakfoltjai, aránytalanságai vagy akár bizonyos önellentmondásai sem feltétlenül hatástalanítják. Előfordulhat ugyanis, hogy a kérdések e szintje nem maradéktalanul kapcsolható vissza a referenciális történeti kontextusra. Éppannyira problematikus persze ezt a szintet mint egyfajta *jelöltet* elválasztani a történeti *referenciától*, még akkor is, ha ez egy kritikai eljárást (úgy

3 „Az antropológia mai fordulata”, állapítja meg Odo Marquard 1973-ban, a következőt állítja: „a történelem olyannyira kilátástalannak tűnik, hogy csak a radikális nem-történelem, a természet mint megbízható és legalábbis használható vonatkoztatási pont marad; így aztán a filozófiai antropológia és nevének jelenbeli konjunktúrája mindenekelőtt a történelemben és filozófiájában vetett hit válságának kifejeződése.” *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie*, Frankfurt am Main, 1973, 135. Amint arról alább még szó esik, Adorno a „természettörténet ideáját” már a második világháború előtt dialektikusabban próbálta meg megragadni, mint Marquard kompenzáció-elmélete.

is mint megkülönböztetést) léptet életbe. Ez az elválasztás vagy megkülönböztetés szükséges ahhoz, hogy egy kritikai olvasatot hajthassunk végre,⁴ ugyanakkor nem vethetjük el annak lehetőségét sem, hogy végül nem járunk teljes sikerrel (ahogy a kritika sem mentes egy bizonyos politikai indextől, amennyiben Sebaldot mentegeti, ahogy ő maga is akarva-akaratlanul a légi-háborút természeti jelenséggé legitimálja).

Félretéve ezt a nehézséget, az alábbi dolgozat első tézise a testimoniálisra mint az esszé alapproblémájára vonatkozik: a *Luftkrieg und Literatur* nem egyszerűen egy történeti eseményt, sokkal inkább az esemény tanúságának hiányát vagy lappangását, vagyis egy igen hangsúlyos utólagosságot (vagy akár „post-histoire”-t) tanúsít⁵ (amely lappangás nem csupán pszichológiai, hanem interszjektív, politikai jelleggel is bír).⁶ A szöveg nem egyszerűen, sőt, nem elsősorban a légiháború traumájára irányul, sokkal inkább a (megfelelő) tanúsítás hiányára (amivel a szöveg a „ki tanúsítja a tanút?”, a tanúságtétel aporetikájának semmiképp sem másodlagos, komplex dimenziójába lép). Ez az elfojtás által meghatározott lappangás – amelynek Sebald az ilyenként szándékolt tudósításokban is nyomára bukkan – mintha maga is az eseményhez tartozna, méghozzá úgy, hogy azt részben Sebald leltárretorikája is elfedi. (Ezen a ponton arra fut ki az elemzése, hogy az említett elfojtás egyszerre megy végbe a szövegekben és recepciójukban, az utóbbi esetben azonban feltűnőbb – manifesztebb? – módon.) Az esemény emlékezetét hovatovább a lappangás hatványozza, nemhogy gyengítené azt. A tanú ugyanis Sebaldnál ezen, a nyilvánosság előtt elfojtott lappangás által mintegy önéletrajzilag trau-

4 Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tetten érhetetlen szavak: Nyelv és történelem Paul de Mannál*, Budapest: Ráció Kiadó, 2007, 251.

5 Vö. Cathy Caruth magyarázatát: „The experience of trauma, the fact of latency, would thus seem to consist, not in the forgetting of a reality that can hence never be fully known, but in an inherent latency within the experience itself. The historical power of the trauma is not just that the experience is repeated after its forgetting, but that it is only in and through its inherent forgetting that it is first experienced at all. And it is this inherent latency of the event that paradoxically explains the peculiar, temporal structure, the belatedness, of the Jew’s historical experience...” Cathy CARUTH, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore/London, 1996, 17.

6 A légiháború kérdéskörének pszichológiai ill. politikai elfojtásához ld. Wilfried WILMS, *Taboo and Repression in W. G. Sebald’s On the Natural History of Destruction = W. G. Sebald – A Critical Companion*, szerk. Jonathan James LONG – Anne WHITEHEAD, University of Washington Press, 2004, 175–189. (Az, hogy egy ilyen, allegorikus értelemben „belsőlegesre” és „külsőlegesre” felosztott történet – amely Wilmsnél „külső” és „belső” dichotómiájából eredeztethető – elmesélhető-e, igencsak kérdéses; ez a tagolás legfeljebb hipotetikus értékkel bírhat. Ez az allegória ugyanis egy olyan történelemfilozófiai alakzat, amellyel szemben Sebald határozottan fellépett.) A „második világháború emlékezeteinek semlegesítéséhez, amely együtt jár a társadalmi vonatkozások hegemoniájával” a háború után, miközben az emlékezetek „hatása” azonban „rejtjelezve” (chiffriert) tovább él, vö. Dan DINER, *Vom Stau der Zeit. Neutralisierung und Latenz zwischen Nachkrieg und Achtundsechzig = Latenz: Blinde Passagiere in den Geisteswissenschaften*, szerk. Hans Ulrich GUMBRECHT – Florian KLINGER, Göttingen, 2011, 165–172.

matizálódik.⁷ Vagyis a katasztrófa részben maga a felejtés (vagy elfojtás), amelyet mintegy fel kellene tartani. A szöveg ugyanakkor felfedez ebben a traumatizáló lappangásban – ez a dolgozat második tézise – egy textuális dimenziót, amely a tanúság lényegi létmódját jelzi (összefüggésben egy sajtósági történelemfelfogással).

Mindezt bemutatandó Sebald esszéje a tanúság lehetőségeinek, lehetőségének nyelvi feltételeit elemzi egy sor szerzőt és szövegeiket vizsgálva. Ez már önmagában is arra utal, hogy a szerző célja nem az, hogy referenciális hivatkozást adjon meg a tanúságtétel vélt teloszaként, sokkal inkább a nyelvi dimenzióban vizsgálódik. Ezeket az elemzéseket a későbbiekben kísérlem meg részletesen bemutatni, most azonban az a megállapítás is elegendő, hogy a probléma illetően áthelyezése már eleve minden ressentiment-hez kötődő politikai gesztust maga mögött hagy. Sebaldot sokkal inkább a tanúság diszkurzív és nyelvi-textuális önprezentációja érdekli (és mindebben a természettörténet részben elfojtott lappangása);⁸ a második világháború utáni németiséget tehát nem egyszerűen az elfojtásra való hajlama miatt kárhoztatja. Éppenséggel ezen a ponton válik a konstelláció túlon túl összetetté ahhoz, hogy bizonyos gesztusokkal reagáljunk rá.

Sebald alapján véve a történelemmel, a traumával és a katasztrófával szembeni *védekező* vagy *immunizáló stratégiákat* vizsgálja, úgy egyéni, mint kollektív értelemben. Ennek az ellenállásnak majdhogynem szinkron variánsa a „balvégzet” kvázi-történefilozófiai gondolatalakzata, amely szerint többen a „roppant tűzvészeket” „jogos büntetésként, vagy akár megtorlás aktusaként értették, amellyel szemben nem volt helye perlekedésnek” (21.). Itt a természettörténet transzcenden(táli)s szintre emelkedik, így kompenzálódva és ezáltal legitimálódva (amiképpen a pusztítás „a sikeres újjáépítés első lépcső-

7 Nem vehető biztosra, hogy a bejáratott traumaelmélet terminológiája itt valóban releváns. A trauma pszichoanalitikus fogalmának kétségességéhez ld. Andreas HUYSSSEN, *On Rewritings and New Beginnings: W. G. Sebald and the Literature about the Luftkrieg* = Uő, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford, 2003, 175–176. Vö. továbbá Mark Ilseman állításával, aki szerint Austerlitz melankóliája a „jelenkori katasztrófa lappangásának” tudatával függ össze, következésképp kevésbé egy trauma eredménye, legalábbis abban az értelemben, hogy az „emlékezés, az ismétlés és feldolgozás” folyamatai által nem orvosolható. (*Melancholy, Natural History, and the Image of Exile in W.G. Sebald's Austerlitz* = *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, szerk. S. D. DENHAM – M. R. McCULLOH, Berlin, 2006, 308.)

8 Jelzésértékű, hogy Sebald esszéjének ezt a központi kérdését egyes tanulmányokban megfontolás tárgyává sem teszik, így pl. Susanne VEES-GULANI, *The Experience of Destruction: W.G. Sebald, the Airwar, and Literature* = *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, 335–349. Ez azonban nem tartja vissza a szerzőt attól, hogy így zárja dolgozatát: „Sebald's personal quest [...] remains necessarily a disappointing one.” Az írás azonban nem tárgyalja az esszé központi problémáit, fő érdemét a deiktikus hivatkozásban éri tetten: „*Luftkrieg und Literatur* is an important text, calling attention to the bombings and their often neglected psychological effects on the people who went through them and on the immediate postwar generation.” Utolsó mondatával azonban voltaképpen megvonja Sebald tanúságának jogát, amennyiben megkérdőjelezi az idiomatikus, önéletrajzi testimonialitását.

fokának” tűnik, 14.). Sebald még Nossacknál is felleli ezt az általánosító, apokaliptikus modalitást (a tanúsított univerzalizálását mint elfojtást). Egy további, más jellegű védekező reflex az „önanesztézia döbbenetes képessége” (19.), amely minden bizonnyal a pusztító háborúra vonatkozó hallgatás társadalmi szerződését is lehetővé tette („egy hallgatólagosan elfogadott és mindenki számára ugyanannyira érvényes megállapodás”, 17.). Ez a defenzív habitus azonban már a mentális, vagy akár a fiziológiai észlelés szintjén jelen van, voltaképpen akaratlanul, a történetek súlyossága és példátlansága következtében: „Az átélt sokk hatására az emlékezőképesség minden bizonnyal részben felfüggesztődött vagy kompenzatorikusan, önkényes mintákat követve működött” (31).⁹ Ez utóbbi reflexek többé-kevésbé a fenséges tapasztalattal írják le, mint a traumatizáció okát és hatását. Trauma és a fenséges korrelál tehát, és a szükség kikényszerítette védekező reflexek ezt a traumatikus tapasztalatot mindig „önkéntes mintákba” fordítják, amelyek ugyan elfedik a tapasztalatot, ugyanakkor mégis a megtapasztalt nyomai is egyben. Sebaldot azonban határozottan nem a katasztrófa esztétizálása érdekli – még akkor sem, ha az erre vonatkozó kísértést nem zárja ki –, hanem bizonyos irodalmi kódok határai, egy „minden művészi képzeletet felülmúló tapasztalat”,¹⁰ amely az emberi észlelés apparátusát benjaminí értelemben sokk-élményekkel fenyegeti.¹¹ A szövegben példák találhatóak a katasztrófális események vizuális és akusztikus vonatkozásaira, azokra a szenzorikus effektusokra – úgy is mint a trauma érzéktanára –, amelyek a fenséges egyes jellegzetességeit mutatják.¹² Az „önanesztézia” is a fenséges azon effektusára utalhat, amelyet Kant „akadály”-ként, „affektusnélküliség”-ként („Apathia, Phlegma in signifi-catu bono”)¹³ ír le. A traumatikus fenséges deszubjektívizációhoz vezet.

Ez a fenséges Adorno második világháború után keletkezett feljegyzéseiben a sokk mechanikus következményeiként bukkan elő, egy olyan szintagmatikus, ugyanakkor diszkontinuus sorozatként, amely az eseményszerűt ill. annak „epikus elem” jegyében fogant elbeszélhetőségét, és ezáltal az így

9 Vö. Alexander Kluge *Der Luftangriff auf Halberstadt* c. szövegének fontos passzusát (idézet egy brit katonával folytatott fiktív interjúból): „A szívben és a fejben nyilván nincs semmi [...]. Mert azok, akiket leromboltak, nem gondolnak és nem éreznek semmit.” Alexander KLUGE, *Chronik der Gefühle II*, Frankfurt a. M., 2000, 65–66.

10 Vö. W. G. SEBALD, *Zwischen Geschichte und Naturgeschichte: Über die literarische Beschreibung totaler Zerstörung* (1982) = Uő, *Campo Santo*, München/Wien, 2003, 80.

11 Vö. Sebald beszélgetését Volker Hagével ld. *Zeugen der Zerstörung: Die Literaten und der Luftkrieg. Essays und Gespräche*, Frankfurt a. M., 2003, 265, 277. Sebald itt az „emberi érzékkaparátus”-ról beszél (Kluge légiháború-szövege kapcsán).

12 Akusztikus vonatkozás: „ahogy a léghullámok orkánerejűekké váltak és zúgtak, mint hatalmas orgonák, amelyek összes regiszterét egyszerre szólaltatták meg.” (34.) Majd a hang hiánya, a csend (idézet Kluge *Der Luftangriff auf Halberstadt*-jából): „Feltűnő a csend, amely a romokat lengi be.” (73.) Optikai jelenség (idézet egy hamburgi lakos Sebaldnak küldött leveléből): „Néztem a színek szimfóniáját, amely lassan megváltozott. Később sem láttam soha, festők művein sem, ilyen telt, világító színeket.” (92.).

13 Immanuel KANT, *Az ítélőerő kritikája*, ford. Papp Zoltán, Szeged: Ictus, 1997, 194.

értett tanúságtételt lehetetlenné teszi. A következő rész a *Minima Moralia*-ból a *Luftkrieg und Literatur* infratextusa lehet, amennyiben a tanúságtétel már Benjaminsnál felvetett problematikáját a modern hadviselés kapcsán összevonja a technikai-ipari szemponttal:

„Távol a tűztől. – A légitámadásokról szóló híradásokból ritkán hiányoznak a cégek nevei, amelyek a repülőgépeket gyártották: Focke-Wulffról, Heinkelről, Lancasterről van szó ott, ahol korábban nehézlovasokat, ulánusokat és huszárokat emlegettek. Az élet reprodukciójának, uralásának és elpusztításának mechanizmusa egy és ugyanaz, és ennek megfelelően olvad össze ipar, állam és a reklámok [...]. A városok elpusztítása során minden méltató említés segít a cégnek, hogy beépüljön a köztudatba, és így a legzsírosabb megbízásokat kapja majd az újjáépítéskor.

Csakúgy, mint a harmincéves, ez a háború is, amelynek a kezdetére senki sem fog emlékezni, amikor véget ér, diszkontinuus, üres szünetek által tagolt hadjáratokra hullik szét, a lengyelre, a norvégra, a franciára, az oroszra, a tunéziaira, az invázióra. Ez a ritmus, a lökésszerű akció és a geográfiailag elérhető ellenség hiánya okozta nyugalmi állapot váltakozása maga is hordoz valamit abból a mechanikusságból, amely az egyes hadieszközök jellegét is adja [...]. Ez a mechanikus ritmus határozza meg teljes mértékben a háborúhoz való emberi hozzáállást [...] egészen az élményvilág legtitkosabb sejtjeiig. A test anyagcsatára való alkalmatlansága már az előző alkalommal lehetetlenné tette a valódi tapasztalatot. Senki nem beszélhette volna el úgy ezt a háborút, ahogy Napóleon tüzérparancsnok csatáit elbeszélték. A hosszú intervallum a háborús emlékezések és a békekötés között korántsem esetleges: tanúsítja az emlékezet fáradtságos rekonstrukcióját, amelyhez minden efféle könyvben valami tehetetlen és talmi társul, függetlenül attól, hogy az emlékezők mely rettenetes eseményeken mentek keresztül. A Második Háború viszont már éppolyan hozzáférhetetlen a tapasztalat számára, ahogy egy üzemben lévő gépnek sincs köze az emberi test mozgulataihoz, amelyek csupán a betegség állapotában hasonlítanak rá. Amilyen kevésbé hordozza magában a háború a folytonosságot, a történetet, az »epikus« mozzanatot, ellenben amennyire minden szakaszban újrakezdődik, annyira kevésbé fog egy állandó, tudattalanul megőrzött emlékképet hátrahagyni. Mindenhol, minden robbanással átszakad az ingervédelem, amely oltalma alatt a tapasztalat, a jótékony feledés és a jótékony emlékezés tartama képződik. Az élet sokkhatások időtlen sorozatává változott, amelyek között hasadékok, megbénult köztes terek tátognak.”¹⁴

A modern háború valószerűtlen, hozzáférhetetlen realitásával kapcsolatban Adorno az antropológiai diszpozíció alapvető korlátait és fenyegetettségét említi, illetve elismeri ezek meghaladhatatlanságát. Mindenekelőtt az nyugtalanítja, hogy maga az észlelés változik meg, amely nemcsak elválik az események ritmusától, de alá is rendelődik annak és kioltja vagy elfelejti, lappangóvá teszi a tapasztalat egyediségét. Saját ritmusa az eseményt magát oltja ki vagy felejt el, mondhatni, egy temporális ökonómiát mint a tapasztalat lehető-

14 Theodor W. ADORNO, *Minima Moralia* = Uő, *Gesammelte Schriften* 4., Frankfurt a.M., 1980, 59–60. Különös figyelmet érdemel a „tehetetlen” („ájult”, „ohnmächtig”) kifejezés.

ségfeltételét („a jótékony feledés és a jótékony emlékezés tartama”), amely tapasztalat maga is az „állandó és a tudattalanban megőrzött emlékképen” alapul. Ez a kép mint az emlékezet hordozója és ugyanakkor ezen időbeli ökónómia produktuma lenne voltaképpen maga az immunizáló ingervédelem, amelyet azonban megtör egyfajta gépies szinkopálás, egy ismétlésként ható („minden szakaszban újrakezdődő”) experimentális diszkontinuitás felejtésindexe. Ez az index Adorno számára a tanúság lehetetlensége, amely legalábbis részben megmagyarázná a tanúságok Sebald által is kifogásolt késlekedését (évekkel, évtizedekkel a háború után). Világossá válik továbbá, hogy „tapasztalat” mint olyan nem létezik, csak „az emlékezet fáradságos rekonstrukciója” során beszélhetünk róla, ha egyáltalán. Nincs olyan tapasztalat, amelyet egy adott későbbi időpontban az emlékezetbe idézhetnénk, hanem már eleve az emlékezet utólagos; vagy még inkább: a túlélés, az utóélet perspektívájából beszélhetünk „tapasztalatokról”, amely perspektívából nem „az” esemény vagy az elmúlt „mint olyan”, hanem dialektikus képek mint nyomok másolatai merülnek fel. Ez esély és egyben fenyegetés a tanúságtétel számára. A tanúságok kellős közepén ugyanis egy hiány vagy üresség tátong, amennyiben egy csupán utólagosan artikulált tapasztalat, a tapasztalat szupplementuma felől tanúskodnak egy lappangásról vagy latenciáról. A tanúskodás ezen metalepszisében a tanúság egyfajta rejtjellé (chiffre) válik.

Milyen viszonyban áll mindazonáltal maga a nyelvhasználat a tanúság e lehetetlenségével? Ez ugyanis Sebald egyik fő gondja. A „tapasztalatot” ugyanis előzetesen és az utólagosságban (a kvázi-politikai szinten) is a nyelv fedi, vagy akár lehetetlenné teszi. Sebald kritikai megfigyelései és megfontolásai alapján ezt a nyelvi kihívást a legtöbb tanúságtétel (amelyekből szerinte igen kevés van) végül is elvéti vagy elfedi (méghozzá a hagyományos szemtanúi beszámolóktól egészen a választékos prózaművekig). Fő kifogása ezekkel szemben a már említett – tudatos vagy öntudatlan – védekező stratégia. A „stratégia” szó ugyanakkor túlságosan az intencionalitáshoz kötődik, legalábbis ha annak törvényeként itt inkább a normát, a normalitást jelölik meg, amely egy „mindig ugyanúgy”-ot sugall, vagyis tulajdonképpen naturalizálja magát, a referencia és a jelölt kapcsolatát mint olyat normatív módon újra előállítja (mint a Sebald által idézett *képalírás* a „mi pompás természeti tájunkról”, amely „érintetlen és virágzó most és mindörökké”, 77.). E norma(litás) funkciója így a felejtés mint elfojtás, ahol a felejtést a nyelvi működés maga aktiválja, amely lehetetlenné teszi a tanúságot azáltal, hogy a tanúsítottat mint olyat elfedi. A „sztereotíp fordulatok”, vagyis a nyelvi konvenciók „funkciója” ennek megfelelően az, hogy „a felfogóképességet meghaladó élményeket elfedjék és semlegesítsék”; a „normál nyelv e szemléletmódot sérülésmentes továbbműködése” pedig jelentősen akadályozza a szemtanúi beszámoló „hitelességét” (32.). Itt nincs különbség „pszichológia” és „politika” között, a nyelv mindkettő lehetetlenségéért felel; a társadalmi használat során az immunizáció egyfajta grammatikája (a viktimizációtól a vigasztaló formuláig) alakul ki a nyelvben. A nyelv státusza ennek megfelelően a természettörténet és a politika között ingadozik. Adorno szellemében azt is mondhatnánk, hogy a sztereotípiák erejét úgy hatványozzák az általuk elfedett események (azáltal, hogy ez az erő mintegy kivédi az eseményeket), hogy beindítanak, meghatároznak egy grammatikát, amely ugyanakkor immunizál is az említett mechanikus ritmussal vagy az experimentális szinkópával szemben. Itt nem tudunk

megállapítani egyértelmű kauzális viszonyt.¹⁵ Fontosabbnak tűnik utalni a különbségre, vagy akár törésre az eseményszerű kivétel és a nyelvi fordítás grammatikája között, mely differencia a (nem-)tapasztalat – a „megbénult köztes terek” – lappangására utal.¹⁶

Így lesz maga a nyelv végül a tanúságtétel akadályja, nem egyszerűen az (empirikus) referenciák szándékolt elfojtása. Az ezen referenciákra irányuló esetekben sem biztosított a sikeres tanúság, ha a nyelv nem nőtt fel a tanúságtétel kihívásaihoz. Ezért nem biztos, hogy találóak azok az állítólagos példák, amelyek Sebald tézisével szemben a „törmelékirodalom” („Trümmerliteratur”, a lebombázott városokról szóló irodalom) számasságát hivatottak bizonyítani,¹⁷ ez a tézis ugyanis leginkább a szövegek e testimoniális funkciójára vonatkozik, amely a nyelvi szinten mint a jelölő és jelölt, grammatika és referencia közötti törésnek igazságos módon megfelelelhetne.

Az események – Sebald szerint végső soron hiányzó – tanúságának kapcsán, amely az antropológiai határokat olvashatatlaná teszi, felmerül a kérdés, mely funkció hárul egyáltalán az irodalomra. – Előbb azonban egy megjegyzés az ún. „törmelékirodalom” mint irodalom elképzelhető motivációit illetően. A törmelékkel, a romokkal való foglalkozásnak van ugyanis egy metapoétikai dimenziója, ilyen jellegű érdeklődés idézi elő: az a felejtés tartja ígézetében, amely a maradék módozataként a referencia hiányát jelenti és felbontja jelölő és jelölt kapcsolatát. Ez az irodalom esélye, pontosabban: egyfelől a (Roman Jakobson-i értelemben vett) poétikai funkció többértelműsége, másfelől a kísértés, hogy a törmeléket esztétizáló manírral romokká, a romokat pedig fenségessé monumentalizálja és így mintegy a háború teljességgel

15 Ld. Reinhart Koselleck egy kérdését: „Vajon elsődlegesen a háborús események és ezek strukturái változtatták-e meg az előzetesen adott tudatot – vagy inkább a felsorolt áthagyományozott tudati formák azok, amelyek meghatározták a háborús tapasztalatokat azok sajátlagosságában?” (*Erinnerungsschleusen und Erfahrungsschichten: Der Einfluß der beiden Weltkriege auf das soziale Bewußtsein* = *Uo*, *Zeitschichten: Studien zur Historik*, Frankfurt a.M., 2000, 271.) Ezek a tudati formák nyelvileg is meghatározottak: „A mindenkori beszélt nyelv, vagy a mindenkori beszélt nyelvváltozat a meglévő nyelvi képek, metaforák, toposzok, fogalmak, szövegesítés, általában az artikulációs képesség, a kimondás képessége alapján szűri ki a tapasztalati lehetőségeket, amelyek a tudatot egyszerre határozzák meg és határolják. Vannak olyan kollektív nyelvi minták, amelyeket a háborús tapasztalatok megváltoztatnak, de teljes egészében mégsem törnek át.” *Uo.*, 267.

16 Vö. még egyszer Koselleck: „Az új nyelvi tartalmak, amelyeket a háború eredményez: ideológiák, sztereotípiák, jelszavak elfedik a háború eredeti tapasztalati tartalmát. Ehhez jönnek még azok a tapasztalatok, amelyeket az emberek a háború során gyűjtöttek anélkül, hogy ezeket képesek lennének nyelvileg kifejezni. Továbbélnek a beállítódásokban, a magatartásformákban, anélkül, hogy a mindenkori tudatnak számot kellene adnia, vagy képes lenne számot adni minderről.” *Uo.*, 273.

17 Már-már önkéntelen komédiába fordul az, hogy egyes kritikusok milyen ügybizgalommal és fölényességgel oktatják ki Sebaldot, hogy bizony több irodalmi tanúság létezik a légiháborúról, mint ahogy ő azt vélelmezte. Lehetséges, hogy Sebald szövege nélkül eszükbe sem jutott volna, hogy erre vonatkozó katalógusokat állítsanak össze (és egyes, mégoly szintelen „tudósításokat” ássanak elő a feledés homályából). Mindezzel persze csak Sebald téziseinek érvényességét támasztják alá.

nem-antropomorf világát esztétikai eszközökkel humanizálja.¹⁸ A légháború nem-reprezentálható valóságának tekintetében minden ábrázolásra irányuló próbálkozás a tudósítást szükségszerűen a néző, a megfigyelő vagy akár a voyeur helyzetébe kényszeríti. Ezért aztán például Sebald reprezentációs logikájának filmszerűvé tétele¹⁹ egyfelől meggyőző, másfelől azonban túlságosan a tekintet felszín-szerkezetének közelében marad. A „szinoptikus tekintet” Sebaldnál ezzel szemben nem csupán egy kombinatorikus és eljárástechnikai (ebben az értelemben Presner szerint is modernista) tekintet diszpozitívumát, hanem ezen túl a tekintet szupplementaritását, idézetszerűségét is jelzi. Csak ennek tudatában vehetjük szemügyre azt a textuális perspektívát, amely a felszín-struktúrában észleli azt az ismételhetőséget, amely a tanúságtétel esélye lehet. Ez a dolgozat a tanúság e dimenziójára kérdez rá.

Térjünk vissza azonban Sebald implicit kérdéséhez: Mit vagy kiért, továbbá ki helyett tanúsít az irodalom? A kérdés megválaszolását természetesen el kell halasztanunk, amennyiben a kérdés mintha már eleve feltételezné a tanúságtétel sikerességét. Sebald szövegében azonban, pusztán formálogikai alapon úgy tűnhet, hogy a kritikai felvetés kontextualizálása azzal a következménnyel jár, hogy az irodalomnak a testimoniális funkciójában az embertelent, az emberfelettit kell megkockáztatnia,²⁰ már ha egy olyan kivételes jelenségre irányul, amely kezdetektől fogva az antropológiai képességek és diszpozíciók, illetve nyelvi és kulturális konvenciók végességét, elpusztíthatóságát mutatja. Ha nem is mennénk ilyen messzire, mégis úgy tűnik, hogy az irodalom a lehetetlenre irányul, a lehetetlent kell megkísérelnie (a funkciója tehát végeredményben nem kulturális eredetű, hiszen túllép az emberi bizonyos kulturális, politikai-szociális és jogi konvencióin (is), vagy legalábbis ezekre reflektál). Méghozzá nyelvi invencióként,²¹ amelyben a jelölő és jelölt, grammatika és referencia kapcsolata, amelyre a norma épül, felfüggesztődik. E felejtésben kísért az anómia, a kivételes állapot,²² következésképpen szinte kényszerítő

18 Ezt a veszélyt említi Sebald is: „esztétikai vagy pszeudoesztétikai effektusok kovácsolása egy elpusztított világ törmelékeiből olyan eljárás, amellyel az irodalom saját jogcíméről mond le” (*Luftkrieg und Literatur*, 59.)

19 Vö. Todd Samuel PRESNER, „What a Synoptic and Artificial View Reveals”: *Extreme History and the Modernism of W. G. Sebalds Realism*, *Criticism* 46 (2004), 341–360.

20 Vö. Celan híres soraival: „es sind / noch Lieder zu singen jenseits / der Menschen.“ [Marno János fordításában: „adódik / dalolnivaló még az / emberen túl.”, *Paul Celan versei*, szerk. MARKÓJA Csilla, Budapest, 1996, 145.) A „grauschwarze Ödnis” (Marno fordításában „hamufekete pusztá”) a vers felütésében kapcsolható a légháború-témához.

21 Invenció és lehetetlen összefüggéseiről vö. Jacques DERRIDA, *Psyché: Invention de l'autre*. Paris, 1987.

22 Sebald Ledigről: „A tudottan erőltetett, iszony és undor előidézésére irányuló kompromisszumnélkülisége ismételten az anarchia szellemét idézte meg a gazdasági csoda már útjára indult korszakában, a totális rend összeomlásával fenyegető általános disszolúciótól, az ember elvadulásától és bestializálódásától, a törvénynélküliségtől és az irreverzibilis romlástól való félelemét.” (*Luftkrieg und Literatur*, 102.). A „kivételes állapot” témájának jelentőségvesztéséről a nyugatnémet államelméletben vö. Christoph MÖLLERS, *Der vermisste Leviathan: Staatstheorie in der Bundesrepublik*, Frankfurt a. M., 2008, 42.

erejű az a logikai kapcsolat, hogy a légiháború tanúsítását éppen az irodalomtól várják el, ugyanakkor éppen az irodalommal szemben tanúsítanak ellenállást ezzel kapcsolatban.²³ Hiszen az irodalom ebből a felejtésből él, ám annak ígéretéből is, hogy mindezt esztétikailag kompenzálni tudja (a törmelék fenséges romokká képes alakítani).

Mindenekelőtt azonban a tanúság kvázi-önéletrajzi létmódjára kell utalnunk. Derrida ezt a következőképpen járja körül: „Minden önéletrajz tanúságként mutatkozik: azt mondom, azt írom, ami én vagyok, amit megélek, látok, érzek, hallok, érintek, gondolok. Megfordítva minden tanúság önéletrajzi igazságként mutatkozik: igazságot ígérek arra vonatkoztatva, amit én, én magam észleltem, láttam, hallottam, éreztem, átéltem, gondoltam stb.”²⁴ A *Luftkrieg und Literatur* beszélő szubjektuma a történeti eseményekben való részvételét ebben az értelemben performatív módon, másodlagos tanúskodásként jeleníti meg, amely mintegy a generációkon átívelő összefüggéseken²⁵ is túl végeredményben az olvasó *hitére* apellál (nem csupán szuverén ítéletére). Az, ahogy Sebald saját magát a katasztrófa nyomai által megbélyegzettnek érzi, nem magyarázható minden további nélkül a kollektivitás terminusaival, mivel ezek a nyomok ez esetben a tanú szingularitásával vannak összefüggésben. Jóllehet a tanúságtétele a referenciális alapvonatkozás felől tekintve nem valódi (Sebald nem élhette át a bombázásokat, 1944-ben született), ez mégsem vesz el semmit közlésigénye inzisztenciájából (hitelesség és referencialitás nem ok-okozatilag, nem lineárisan függnek össze): „Mindazonáltal a mai napig úgy érzem, ha fényképeket vagy dokumentumfilmeket nézek a háborúról, mintha, úgymond, onnan származnék, és onnan, ezekről az általam nem átélt szörnyűségekről egy árnyék vetülne rám, amely alól sohasem fogok teljes mértékben megszabadulni.” (77-78.)²⁶ Mindennek természetesen némileg magas lóról lehet csoportpszichológiai magyarázatot adni vagy akár Sebald tévedésének betudni, illetve ignorálni (ahogy az a szakirodalomban többször is megtörtént),²⁷ ez a szöveg hely mindazonáltal a tanúság önéletrajzi aspek-

23 Vö. Hage: „Régen és most is inkább a recepció, mint a produkció [...] hiánya”, *Zeugen der Zerstörung*, 119.

24 Jacques DERRIDA, *L'animal que donc je suis*, Paris, 2006, 110.

25 A traumaelmélet ezen alakzatát többször említik Sebald kapcsán, ld. pl. HUYSEN, *On Rewritings and New Beginnings: W. G. Sebald and the Literature about the Luftkrieg*, 151, 156. és Julia HELL, *The Angel's Enigmatic Eyes, or The Gothic Beauty of Catastrophic History in W. G. Sebald's „Air War and Literature”*, *Criticism* 46 [2004], 379.

26 Feltűnő egyébként, hogy az önéletrajzi-testimoniális beszédhelyzet e központi mondata mennyire jellemzi Sebald elbeszélésmódjának duktusát a fikciós szövegeiben is (legkidolgozottabban az *Austerlitz*-ben). Tanúság és fikció e kereszteződése egy további, intertextuális szinten arra mutat rá, milyen kevésbé tehető függővé a tanúságtétel egy állítólagos, korábban már ismert referenciától.

27 Hell például ellentmondást vagy inkonzisztenciát lát Sebaldnál, amennyiben szerinte a szöveg két ellentétes vágyimpulzusnak kíván megfelelni, egyfelől egy reprezentációs igénynek („realizmus”), másfelől az újra átélés kívánalmának (imagináció), vö. *The Angel's Enigmatic Eyes*. 373–374. Ez valójában azonban minden tanúság kettős aspektusa, mint egyszerre önéletrajzi és személytelen, diszkurzív és performatív nyelvi tevékenység. Hell persze később megállapítja, hogy túl ezen a látszólagos apórián az affektív (az angyal „rettenettől merev” tekintetében) kerül

tusát *közlésigényként* adja meg. Itt tehát az esemény virtuális nyoma a szubjektumban képezi a vita tárgyát, amely nyom szingularitásként a nyilvánosan elfojtott lappangásra mutat. Ezt a nyomot egyszerre fedi el és mutatja meg egy hiány, egy hallgatás („... azzal az érzéssel nőttem fel, hogy valamit elhallgatnak előlem...”),²⁸ majd pedig két képző kereszteződése egy dialektikus képben: „Ha elolvasom ezt a mondatot [arról a vigaszról, amelyet a „mi pompás hazai tájaink”-nak kellene nyújtania a „törmeléktengerekkel” szemben], összemosódnak a szemeim előtt a mezei utak, folyópartok és hegyi tisztások képei a pusztítás képeivel, és perverz módon ez utóbbiak azok, és nem a kisgyermekkor, teljességgel irreálissá váló idillek, amelyek valami hazaszeretethez hasonló érzést előhívnak bennem...” (78.). E képkonstelláció szerkezete mintha egy fordított déjã vu lenne, amely egy „nem megélt tapasztalat”²⁹ indexe, egy olyan képé, amelyet (azaz a referenciáját) – módosítva Benjamin egy megfogalmazását – sohasem láttak azelőtt, mielőtt emlékeztek rá.³⁰ Itt az empirikus, a „saját” önéletrajzi vonás kioltódik, elfelejtődik (a „kisgyermekkor idillek” „teljességgel irreálissá” válnak) és idegen képi nyomok íródnak be a saját emlékezetbe. Ez a „nem-tapasztalat” tehát kiasztikus módon kapcsolódik a saját múlt általi önaffekció elfeledéséhez (ahogy az ikonikus szinten éppen az állítólag ép vidék pusztulását látjuk). Az „árnyék” ugyanis a szubjektum fotografikus létmódját, azaz testamentaritását jelöli. Egyszóval: a tanú kísértetté válik, avagy a szubjektum kísértetként lesz tanúvá (ez a kísértetiesség a szingularitás és személytelenség kereszteződését nevezi meg), vagyis így nyeri el testi-moniális identitását. Méghozzá a pusztító rombolás kísértetként, amely egyszerre utal a pusztításra és bizonyos értelemben a pusztítás hagyja hátra. A pusztítás lappangássá válik a fénykép szupplementáris módozatában, mely elrejtettség a nyelv számára sem maradéktalanul érhető el.³¹ A tanúságtétel szempontjából ez a következőt jelenti: a „nem-tapasztalat” latenciáját éppen a

Sebaldnál a középpontba (*Uo.*, 375.). Ez egy személytelen affektus (feltehetően nem felcserélhető a két vélelmezett „vággyal”) és a tanúság beszédhelyzetére történő kivetítés egy kognitívan, sőt intencionálisan nem uralható közlésigényt jelöl. (Presner vitatja a prezencia vágyát, amelyet Hell Sebaldnak tulajdonít, vö. *“What a Synoptic and Artificial View Reveals”,* 352–355., és megállapítja, miután Sebald retorikájában „a kind of cinematic logic”-ot vél felfedezni: „Sebald has created a modernist representation of the firebombing Hamburg that no eyewitness or subject could have ever had.”, *Uo.*, 356.)

28 Itt még egyszer Koselleck már idézett mondatai (15. lábjegyzet): „Ehhez jönnek még azok a tapasztalatok, amelyeket az emberek a háború során gyűjtöttek anélkül, hogy ezeket képesek lennének nyelvileg kifejezni. Továbbélnék a beállítódásokban, a magatartásformákban, anélkül, hogy a mindenkor tudatnak számot kellene adnia, vagy képes lenne számot adni minderről.”

29 A fogalom Derridától származik („l’expérience inéprovée”): Jacques DERRIDA, *Demeure*, Paris, 1998, 101. Vö. Veas-Gulani megfogalmazásával: „identification with an experience one never had”. *W. G. Sebald, the Airwar, and Literature*, 343.

30 Vö. Walter BENJAMIN, *Gesammelte Schriften II.3.*, Frankfurt a. M., 1974, 1064. (Benjaminnál Proustól van szó.)

31 Vö. Carolin DUTTLINGER, *Traumatic Photographs: Remembrance and the Technical Media in W. G. Sebald’s Austerlitz* = *W. G. Sebald – A Critical Companion*, 155–171., a fotográfia freudi értelemben úgy is feltűnik, „as a substitute for experiences that are inaccessible to conscious memory”, *Uo.*, 161.

tanú kvázi-önéletrajzi nyoma jelzi, amely nyom ugyanakkor lappang (mivel távollét, hallgatás és a „pusztítás képei” vésték be). A tanúság végeredményben erről a latenciáról tesz tanúságot.

Ez a „másodlagos tanúságtétel” nem valami származtatott dolog, sokkal inkább alapjaiban kapcsolódik össze a tanúság struktúrájában rejlő *iterabilitással*.³² A tanúság következésképpen már eleve másodlagos, már az „első” végbemenetele pillanatában. Tévedés lenne a tanúság történelemmel való összefüggéseit a generációk egymáshoz képesti viszonyaként értelmezni, azaz minden további nélkül különbséget tenni elsődleges és másodlagos, pszichológia és politika, belső és külső között,³³ hiszen a megismételhetősége által a tanúság eleve textuális időben áll. A tanút, vagy még inkább testi-moniális gyakorlatát már kezdettől fogva átítatja a „saját” tanúságának ezen iterabilitása, amelyen keresztül a fent említett kvázi-önéletrajzi nyom beleíródik. Ez a tanú strukturális túlélésének módozata, pontosabban a tanúságé mint testamentumé,³⁴ amely a jövőből történik (és olyan empirikus megkülönböztetésekkel, mint „elsődleges” és „másodlagos”, élet és halál stb. csak félreérthető). Akár azt is mondhatjuk, hogy a tanú a tanúságát szintén a potenciális iterabilitás felől kapja (mint egy diktátumot), adományként, ahol az „első” tanúskodás már eleve egy ismétlést, és ezáltal az iterabilitás „katasztrófáját” jelenti, amelyben a tanú szükségképpen egy önimmunizáló mozgásba bonyolódik.³⁵ A széleskörű ellenállás Sebald tanúságával szemben feltehetően ugyanennek az iterabilitásnak szól (mindenekelőtt akkor, amikor kimondatlanul „feleslegesnek” vagy redundánsnak könyvelik el, utalva az állítólagos tanúságokra), nem pedig a történeti traumának, mint referenciának. Ugyanez az ellenállás vonatkozik azonban a testi-moniális döntésre, hogy kell-e vagy akare valaki tanúságot tenni, amely döntés egy kivételes állapotot tesz manifesztté, amelyben bizonyos politikai, társadalmi és nyelvi normák és konvenciók érvénytelenné válnak. Az iterabilitást, mint a tanúság nyilvánosságának alapozzatát keresztezi a kivétel latenciája, annak történelemelméleti és antropológiai implikációival egyetemben.

32 Vö. ehhez Derrida: „Amikor arra kötelezem magam, hogy az igazat mondom, arra is kötelezem magam, hogy ugyanazt egy pillanattal később, két pillanattal később, másnap és, bizonyos értelemben az örökkévalóságig megismétlem. Ez az ismétlés azonban kiszakítja a pillanatot saját magából. Következésképp a pillanatot egy pillanat alatt, *magában a pillanatban* hasítja fel, pusztítja el az, amit ugyanakkor ő maga tett lehetővé – a tanúság.” *Demeure*, 37.

33 Vö. pl. a „secondary trauma of the secondary generation” említését Huysseinnél (156.). Sebald ezzel szemben éppen a szemtanú és a szemtanú nyelvének elsődlegességét vitatja. Továbbá éppen őt a tanúságtétel latenciája traumatizálta, ha egyáltalán, nem pedig egy átörökített trauma.

34 Ehhez ld. A *Szatumusz gyűri*-ből a következő idézetet: „A katonai és politikai színpompás leírásai az egyik szerencsétlenségből a másikba vaktában támolgó történelemnek mondhatni tetőpontjai az emlékezés munkájának összvonatkozásában. A krónikás, aki jelen volt, és aki még egyszer felidézi, amit látott, szinte öncsonkítással felérve írja tapasztalatait önnön testére. E felirat által a ránk mért sorscsapások példamutató mártírjává válva már életében abban a sírban fekszik, amit visszaemlékező műve feltár.” W. G. SEBALD, *A Szatumusz gyűri*, ford. Blaschik Éva, Budapest, 2011, 297–298.

35 Vö. Jacques DERRIDA, *The Beast and the Sovereign II*, Chicago/London, 2011, 75.

A tanú ezen „másodlagos” afficiálása és a vele összefüggő önéletrajzi nyom hangsúlyozása alapvető jelentőséggel bír Sebald számára. Aki ebben egy realizmusra törekvő, indulatmentes tekintetet vagy éppenséggel egy „reenactment” színrevitelét véli felfedezni, téved. Eltekintve attól, hogy ez utóbbiak az írásművészetére sem igazán jellemzőek,³⁶ a személytelen, távolságtartó elbeszélés mód sokkal inkább Alexander Kluge szövegére illik, akit Sebald méltat, ugyanakkor meg is halad (erről később). A passzív angyal („a történelem angyala” Benjaminsnál, melyet Sebald idéz) affektív tekintete, mint arról korábban szó esett, sokkal közelebb áll a tanú perspektívájához, ezt azonban semmiképp sem szabad összetéveszteni egy „desire for presence”-szel,³⁷ már csak abból az egyszerű okból kifolyólag sem (és nem kell ravasz dekonstruktörnek lenni ahhoz, hogy ezt – a szó szoros értelmében – belássuk), hogy az angyal a múlt törmelékeitől való állandó *távolodásban* ragadható meg (amely távolodás a *felejtés* ikonikus korrelátuma). Benjamin történelemről alkotott fogalma nem felcserélhető a jelenlét bármiféle felfogásával. Ugyanakkor persze az angyal a törmelék képeire koncentrálnak, azok (vagyis *nem* a vélt referenciájuk) ragadják meg őt, tehát két ellentétes irányú, nem totalizálható mozgásba vonódik bele.³⁸

Itt tűnik fel a „határ” kettős jelentése a szóhasználat szintjén: „Victor Klemperer naplóbejegyzése Drezda pusztulásáról a nyelvi konvenciók által *meghúzott határok* között marad” (uo., kiem. L. Cs.). Előfordulhat ugyanis, hogy ezek a határok az esemény előtt nem voltak ismertek, hanem inkább az esemény által íródtak be, következésképpen csak az utólagosságon keresztül

36 Hell például kétségbe vonja Sebald erősen textuális írásmódját és úgy véli, a borzalmas jelenetek vizuális rétegeibe való alámerülés foglalkoztatja, például a következő helyet idézve: „... hús és csont, valóságos testhalmok megfőve a zubogó vízben, amely a feldöntött üstökből ömlik alá [...], hogy aztán többfős családok maradványait egyetlen ruháskosárban szállíthatták el.” (36.) Ez a szöveg azonban egy módosított idézet Kluge *Der Luftangriff auf Halberstadt*-jából, amelyet Hell nem (és egyébként Presner sem) említ („Schrader asszony legalább itt rendet akart tenni, a megfőtt és [...] nem összefüggő testrészeket a mosókonyhában a mosóüstbe tette.” *Der Luftangriff auf Halberstadt*, 29.). Vö. Huyssen megállapításával (akivel Hell különben egyetért): „Sebald’s essay is not just an analysis of those earlier writer’s work but a hidden rewriting of both Nossack’s and Kluge’s texts” (*On Rewritings and New Beginnings: W. G. Sebald and the Literature about the Luftkrieg*, 149.). Huyssen továbbá egy „reinscription of the trauma by means of quotation”-ról beszél (Uo., 156.).

37 HELL, *The Angel’s Enigmatic Eyes*, 392. Hell terjedelmes tanulmányában folyamatosan Sebald állítólagos fixációival, a romokkal és a pusztítás képeivel, a traumával foglalkozik, anélkül, hogy Sebald írásmódját és a szemtanúi tudósítások nyelvi alakzataira és egyes írókollégák műveire vonatkozó kritikáját behatóan elemezné. Ezért az angyal tekintetének affektusos jellegére vonatkozó, önmagában helyes meglátásával sem tud végeredményben sokat kezdeni, Sebaldot egyfajta neoromantikusként tartja (Uo., 379–380). Ezt a logikát követve vajon magát Benjamins is az állítólag haláláért elkötelezett német hagyományba (Heidegger, Rilke vagy akár a náci) kellene sorolnunk?

38 Vö. Sebald egy megfogalmazásával a „posthistoire képe” kapcsán: „És nem tudhatni pontosan, hogy melyik irányba ránt az áramlat, vissza a múltba, vagy bele a jövőbe.” HAGE, *Zeugen der Zerstörung*, 278.

tapasztalhatóak meg. Egy „kiegészítés” perspektívájából, mely kiegészítés olyasvalamit jelent, „amit egy szinoptikus, mesterséges tekintetben nyílik meg” (33.). Egy mediatisált vagy akár szupplementarizált (önnönmagában egy hiányt rejtő), azaz: egy dialektikus kép (syn-opsis) konstellációját megképző tekintetben. Ez a tekintet tehát nem csupán technomediális értelemben van felszerelve, de maga az általa befogott látvány, és így a tekintet is, a (dialektikus) kép jelene is magában hordozza az (allegorikus) másolat vagy idézet aspektusát.³⁹ A tanúságtétel eszerint éppen annyira vonatkozik a jelenre is, mint a múlt egy bizonyos szeletére. Ezáltal többféle idő keresztezi egymást, például a képe és a szövegé, az intertextusoké stb.⁴⁰ Erről később még szó esik, mivel alapvetően meghatározza az esszé textuális jellegét. Megemlítendő továbbá, hogy a „határ” korábban konstatált megkettőződése a tanúság szintjén is felbukkan: az *Előzetes megjegyzések*-ben a „katasztrófa” „nyomai” a beszélő szubjektum „emlékezetében” „maradnak meg” (5.), két oldallal később az *Előzetes megjegyzések* végén pedig a programmatikus célt egy tranzitív fordulat fogalmazza meg: „...azt, amit láttak, feljegyezni és az emlékezetünkben elraktározni” (7.). A „nyomokat” egyszer a katasztrófa (a traumatizáló fenséges) hagyja hátra és rögzíti, aztán viszont a tanúságnak, a tanúságoknak maguknak kell az emlékezetbe beírniuk. Az ottlét és az ismétlés voltaképpen egy kiazmust alkot. Egy lehetséges aggodalommal szemben ez az iteratív konstelláció, a tanúságtétel „dējā vu”-je nem ellentmondás, hanem magában az esemény szerkezetében gyökerezik, amennyiben az esemény egy nyomot hoz létre, vagyis a nyommal korrelatív (de nem identikus) viszonyban gondolható el. Mint ez korábban szóba került, a tanúsított ismétlődése a tanúságtételben, a tanúságtétel által bizonyos értelemben a nyom önéletrajzivá válását jelenti (vö. azzal az „árnyékkal”, amely alól Sebald „sohasem fog teljes mértékben megszabadulni”).

A már említett utólagosság a „természettörténet”-hez való közeledést jelöli, amennyiben az utólagosság maga a történelem hozzáférhetetlenségének egyik indexe. Ez az utólagosság ugyanis a „határ(ok)” differencialitásával áll kapcsolatban, amely különbözőség éppúgy nem látható vagy áttekinthető, amennyiben az esemény teremti meg (hogy az emlékezés vagy elsőként a beíródás formájában, az – ahogy Benjaminszal kapcsolatban láthattuk – nem jelent ellentmondást). Az alábbiak ennek az összefüggésnek az aspektusait és implikációit tárják fel.

1. Az időbeli komplikációkat az esszében és intertextusaiban minden bizonynyal ezen összefonódás eredményezi. Itt lényegében egy történelem előtti és egy események „utáni” idő keresztezi egymást egy virtuális pillanatban. Egyfelől a bombázások az érintetteket egy prehistorikus „fejlődési szintre” vetik vissza

39 Ezt fogalmazza meg bizonyos értelemben Presner (a reprezentáció gondolatától, nem pedig a tanúság problémája felől indulva): „Sebald is not attempting to represent accurately the reality of the past but rather to create a reality effect of the present in all its uncertainty and contingency.” *What a Synoptic and Artificial View Reveals*, 350.

40 A „szinoptikus” kifejezés Sebald számára rendelkezik temporális jelentésmozzannal is, az „időben távol eső események emlékezet általi” összeillesztése értelmében. Vö. *Unheimliche Heimat*, 143.

(vö. 43–44.) és ezáltal a tudósítás is mintha egy „történelmi idők előtti szörnyűséges eseményről” szólna (58., idézetek Nossack *Der Untergang*-jából). Másfelől Halberstadt lakóinak Kluge szerint csak „holnapi aggyal” sikerülhetett, hogy „praktikus tennivalókon törjék a fejüket”. Ez a diszjunkció visszautal a sokkra, az esemény mértéktelenségére vagy excesszusára, aminek következtében „a normális idő és 'az idő érzéki feldolgozása' különválnak” (69.). Vagyis Sebald számára itt is „az idő reális borzalmairól” (56.) van szó, a prehistorikus idő nem a „mitologizálás” szolgálatában áll, amely az elemzésben inkább az események egy „transzreális” területre emelését, szublimációját jelenti (55., utalva Nossack írásmódjára). A „természettörténet” tehát Sebaldnál éppen hogy nem „egy a leírástól önmagát megtagadó nyers formájú valóság” (uo.) történelemfilozófiai álcázására utal, hanem sokkal inkább az emberi vonásaitól megfosztott történelem „reális” meghatározhatatlanságára és materialitására. A tanúságtétel apóriája abban áll ugyanis, hogy a tanú tevékenysége egy olyan tapasztalatra irányul, amely nem vezethető le az eddigi tapasztalatok teréből, vagy legalábbis aszimmetrikus ezzel a térrel,⁴¹ úgymond nem „tanulható” belőle semmi. A norma és kivétel, grammatika és referencia, továbbá pedig jelölt és referencia közötti törés rombolja a tapasztalat mint olyan megragadhatóságát.⁴² E jelöletlen tér a hiányzó „tapasztalat” körül talán maga a túlélés, a tapasztalat időn kívülsége, egyfajta „post-histoire”.⁴³

2. A (nem-)időbeli összefonódás alakzatával analóg módon az esemény által létrejövő liminalitás antropológiai összefüggéseket is jelöl: az esemény elmosza az emberi (egy általánosnak vett emberi természet) lehatárolhatóságát. A határ tehát törésnek bizonyul, amely egyszerre korlátozza a rögzített emberi természet vélt univerzalitását (hogy például az ember a természetéből fakadóan „jó” vagy „rossz”) és felnyitja egy (beláthatatlan) változás differencialitása felé. A határok e feloldása mint egyfajta szuverén potenciál kioltása egyfelől a történelemmel való rendelkezés, a történelem „csinálhatóságának” emberi lehetőségeire,⁴⁴ másfelől a „történelem megértésére”⁴⁵ vonatkozik.

41 Vö. Reinhart KOSELLECK, „*Tapasztalati tér*” és „*várakozási horizont*” – két történelmi kategória = Uő, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Budapest: Atlantisz, 2003, 401–430.

42 Vö. Nossack erre vonatkozó reflexiójával: *Der Untergang*, Frankfurt am Main, 1962, 28–29.

43 Erre megint Nossack reflektál, ld. például: „Nem volt sok időnk, egyáltalán nem volt már időnk, kiestünk az időből. Minden, amit tettünk, azon nyomban értelmetlenné vált számunkra.” (36.); „Ám minden hallgat, mozdulat és változás nélkül; az idő kivetkőzött magából és örökkévalóvá vált.” (47.); „Jelenné váltunk. Kitoröltük magunkat az időből.” (70.)

44 Vö. KOSELLECK, *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* = Uő, *Elmúlt jövő*, 299–321. Koselleck egyik központi kérdése: „Hol kell megvonni azokat a határokat, amelyeket a helyesen felfogott történelem állít önnön csinálhatósága elé?” *Uo.*, 312.

45 Vö. Hans Robert Jauß utolsó előadását (amely szintén 1997-es, mint Sebald zürichi előadásai a légiháborúról): *Das Verstehen von Geschichte und seine Grenzen* = Uő, *Probleme des Verstehens*, Stuttgart, 1999, 188–210. Egy másik tematikusan rokonítható szöveg szintén ebből az évből Kosellecktől: *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte* = Uő, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte*, Frankfurt a. M., 2010, 9–31. Koselleck itt többek között Theodor Lessingre hivatkozik, csakúgy, mint előadásában Jauß.

Igen összetett kérdés, hogy ezek hogyan függenek össze, egy lehetőség mindenestre abban állhatna, hogy amennyiben a történés a történelem megragadhatóságának határokat szab, ezáltal felsérti az ugyanebből a megragadhatóságból levezetett „emberi” általánosíthatóságát (az általánost). Ez az emberi tehát nem épülhet a történeti eseményekkel való szuverén bánásmód alapjaira. Felfüggesztődik minden olyan önmegértés, amely ebből az általánosításból és az általa legitimált szuverenitásból táplálkozott.⁴⁶ Ezáltal az ember nemcsak empirikus értelemben kerül prehistorikusnak vagy akár animálisnak tűnő körülmények közé,⁴⁷ ezáltal megidézve egy „természettörténet”. Ugyanakkor a kivételes események a történelemben nehezen választhatóak el az emberek, embercsoportok közötti viszonyoktól, hiszen csak így érinthetik a (morális) önértésüket. A prehistorikusra vagy akár természettörténetire való visszacsatlakoztatást ugyan gyakran a változatlan emberi természet (a „természeti állapot”) indikátoraként fogják fel, mégis aláássa a történelem „csinálhatóságának” posztulátumát, amely nyilvánvalóan a szuverén, racionális szubjektum koncepciójához kapcsolódik.

A határ tehát nem leválasztható az emberi „természet” differencialitásától, miközben ezt a határt nem tartalmazza az emberi természet, hanem – akár lappangó – események szabják ki (mintegy szakadásként a homogénnek tartott *emberi* természetén és emberi *természetén* belül). Az antropológiai pozíció vagy állapot tehát invariancia és változás, lehatároltság és felnyílás között ingadozik (ebben az értelemben excentrikus, Helmuth Plessner nevezetes fogalmával). A határ következőképpen nem az ember egy norma vagy törvény nyomán szavatolt immanenciáját jelöli, hanem inkább magára a norma határaitra, azaz a kivételre utal és kimozdítja a norma grammatikáját a kivétel elkülönböződése által.

Közelebről nézve így fest ez a kiazmus: Az, amit „történetinek” tartottak az emberben, mintha a természetest indukálná benne (pl. az ájulást, a magatehetetlenséget), ezzel szemben az, amit „természetesnek” érzékelünk (pl. a brutalitás), történeti eseményeknek, pontosabban: történeti folyamatokkal való autonóm szembesülés lehetetlenségének eredményeként vagy effektusaként mutatkozik. (Ez a kiazmus következőképpen aláássa az „ember” fogalmának univerzalizálhatóságát.) Ebben a „konstellációban” – Adorno itt Benjamin fogalmát használja – nem a „lét lehetőségeiről” van szó, hanem „a létezőről mint olyanról, a maga konkrét belső történeti meghatározottságában.”⁴⁸ A „differenciáló eljárás” jellemzi Adorno szerint a „természettörténet ideáját”, ahol „a természet és a történelem mozzanatai nem egymásba olvadnak, hanem egyidejűleg külön is válnak, egymáshoz úgy igazodva, hogy a természetes a tör-

46 KOSELLECK, *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?*, 309.

47 Vö. Ulrich kérdésével Robert Musil *A tulajdonságok nélküli ember*-éből: „Miért nem csinálja az ember a történelmet, vagyis miért csak akkor ront aktívan, állat módján a történelemre, ha megsebesült, ha ég mögötte a ház, vagy a híd, egyszóval: miért, hogy csak végveszélyben kezdünk történelmet csinálni?” (ROBERT MUSIL, *A tulajdonságok nélküli ember*, ford. Tandori Dezső, Budapest, 2013, I/410. (83. fejezet) A szuverén és a bestia tehát a veszély szituációjában mosódnak egybe. (Vö. DERRIDA, *The Beast and the Sovereign I-II*, Chicago/London, 2009–2011.)

48 Theodor W. ADORNO, *Die Idee der Naturgeschichte = Uő, Gesammelte Schriften 1*, 354.

ténelem, a történelem pedig, ott, ahol a leginkább történelemszerű, a természetes jelévé válik.⁴⁹ Ez a kiasztikus, pontosabban: allegorikus, rejtjelszerű konstelláció egy eldönthetlenségbe torkollik, amely ikonikus szinten jellegzetesen a „dépà-vu” szerkezetét mutatja⁵⁰ és a prehistória (vagy természettörténet) és az utólagosság (a történés utánja) kereszteződését jelzi. Ez a „dialektikus” összefüggés végeredményben a történelem apóriájának indexe, amennyiben a történelem – antropológiai nézetből – a kísértetszerű létmódjának köszönhetően történetileg nem érthető és magyarázható meg maradéktalanul.⁵¹

Sebald szövegének ide kapcsolódó fontos idézete a következőképpen hangzik: „[...] ez [a pusztítás] nem sokkal inkább a megdönthetetlen példa arra, hogy bizonyos tekintetben a kezeink alatt kialakuló és aztán látszólag váratlanul kitörő katasztrófák valami kísérletféleképpen megelőlegezik azt a pontot, ahol a mi, ahogy oly sokáig gondoltuk, autonóm történetünkben vizsgálódunk a természet történetébe?” (79.) Az erőszak, a pusztítás feltöri az emberi történelem autonómiáját, annak szuverén létmódját mint a humán identitás alapját és végességében, sebezhetőségében hagyja, hogy a természet történetévé váljon. A „kísérlet” e virtualitása – melynek lappangó idejében a (természet)történeti események előlegeződnek meg –, a pusztítás (mint visszatérő) *kísértetiessége* bizonyos értelemben egy jövőbeli traumát időzít a jelenben, azáltal, hogy megelőlegezi az emberi történelem és a természettörténet között húzódó határ eltörlését és az előbbi megismerését vagy tanúsítását lehetetlenné teszi. Következésképpen a „természettörténet” (Naturgeschichte) a tanúságtétel távlatából nem jelent mást, mint a lényegszerűen „emberi” történelem tanúsíthatóságának lehetetlenségét. A történelem ilyenén fajtája nem igazol vagy eredményez semmiféle emberi normát és természet-történetként megkérdőjelezi ugyanennek az emberinek az alakként felismerhető identitását. A láthatóvá váló, „emberi” történelem a szakadékként feltáru-
ló történést mint a természettörténet latenciáját aktiválja, illetve ebbe vezet el. A „kísérlet” Sebaldnál bármely, szükség-(azaz kivételes-)állapotban történő történelmi cselekvés létmódját jelzi – a légiháború szerinte a szövetségesek számára egyetlen módja volt annak, hogy a háborúba beavatkozzanak. Következésképpen a cselekvés nem lehet egy autonóm történelem alapja, nem helyezheti el önmagát és az állítólagos „emberi” cselekvőket a történelemben, hanem pusztításba torkollik, és mint ennek visszafordíthatatlansága, természettörténetként szilárdul meg, amely ellenáll a megértésnek ill. a magától értetődésnek. Így a természettörténet nem pusztán (nem-)antropológiai állandót (pl. az animalitás jegyében), hanem a történelem által indukált maradékot, inskripciót jelent (melyek be is írtnak az emberibe mint annak másika), inskripciót, mint történelem és természettörténet érintkezését? A kísérlet

49 *Uo.*, 360. Továbbá: „Nemcsak arról van szó, hogy megmutassuk, hogy a történelem során őstörténeti motívumok egyre-másra felbukkannak, hanem arról, hogy az őstörténet maga mint elmúlt magában hordozza a történelem motívumát.” *Uo.*, 359–360. Adorno ezen alaptézisével árnyalható a „sose voltunk modernek” hol vidáman, hol rezignáltan hirdetett felfedezése.

50 *Vö. Uo.*, 364.

51 Részben talán ennek köszönhető az apokaliptikus hangvétel Nossacknál.

pusztításjellege megidézi a természet múlandóságát és utal is rá (lappangás-ként), magának a pusztításnak a (rejt)jelein keresztül. Ebben az értelemben nincs mit tanulnia a melankolikus Sebaldnak a történelemből, azaz például dialektikus úton nem felfogható a történelem, mert az ember és történelme között a kapcsolat megszakadt.⁵²

E problémakör egy további aspektusa mégis egy kifejezetten politikai-antropológiai dimenzióba vezet, nevezetesen a „hatalom” összetett kérdéséhez. Az említett kísérlet ugyanis nem tetszőlegesen kivitelezhető, vagy akár nem is kivitelezhető, hanem az egyetlen lehetőséget jelzi, amely módon be lehet avatkozni a háborúba (24.). Ugyanakkor nem lehet visszacsinálni, a légiháborút nem lehetett leállítani, a bombákkal teli repülőket nem lehetett visszaparancsolni a reptérre. A kísérlet tehát éppannyira kontingens, mint amennyire szükségszerű (ahogy a szövetségesek Hitlerrel szemben egyszerre voltak fölényben és hátrányban), egy igen kényes döntés tehát. Ez a probléma a „modern pusztítófegyverek hatalmának” sajátja, amely – Carl Schmitt szerint, aki bizonyára nem tartozott Sebald kedves szerzői közé⁵³ – „éppannyira meghaladja az emberi individuuumok erejét, akik feltalálták és felhasználják ezeket, amennyire a modern gépek és eljárások lehetőségei az emberi izmokat és agyat túlszárnyalják”.⁵⁴ Ez „megnövelte az ember veszélyességét más emberekkel szemben”, hiszen „hatalom és hatalomnélküliség különbsége oly korlátlan mértékben megnőtt, hogy az ember fogalmát egy egészen új kérdésfelvetésbe vonja” (uo., 40-41.). E hatalmi potenciál tekintetében a történelmi cselekedet szükségképp kísérlet, amelyet emberek hajtanak végre embereken,

52 További fontos idézet a *Zwischen Geschichte und Naturgeschichte*-ből, Sebald esszéjének 1982-es előtanulmányából: „Erre a divergenciára [a katasztrófák és ex post feldolgozásuk között], amely persze a »holnap agyaiban« [danciálós utalás Klugére] sem billen majd helyre, igaz Brecht diktátuma, hogy az ember a katasztrófák által annyit tanul, mint amennyit a kísérleti nyúl a biológiáról, amiből aztán nyilván következik, hogy az emberi autonómia az általa okozott tényleges és potenciális pusztítással szemben nem nagyobb, mint az emlőse a kísérleti ketrecben...” *Campo Santo*, 94.

53 Ugyanakkor Sebald szóhasználata hasonlóságokat mutat Schmitt központi gondolati alakzataival: Sebald nem kevésbé érdekelt a „betörésekben” („Einbrüche”, 103.), amelyek „áttörnek” („durchbrechen”, 98.) az immanenciát, ill. a normativitást – Sebaldnál mindenképp a sztereotipizált nyelvet –, mint a *Hamlet oder Hekuba: Der Einbruch der Zeit in das Spiel* (Hamlet vagy Hekuba: Az idő/kor betörése a játékba, Stuttgart, 1956) szerzője.

54 Carl SCHMITT, *Gespräch über die Macht und den Zugang zum Machthaber* (1954), Stuttgart, 2008, 41–42. Tovább: „az emberi kéz, amely az atombombát tartja, és az emberi agy, amelynek idegszájai ennek a kéznek az izmait behálózzák, a döntő pillanatban nem az individuális ember testrésze, mint inkább egy protézis, a technikai és társadalmi apparátus egy része, amely létrehozza és beveti az atombombát” (a továbbiakban az oldalszámok a főszövegi zárójelekben erre a kiadásra vonatkoznak). Vö. ezzel a korábbi hosszabb idézetet Adornótól (*Minima Moralia*): „A Második Háború éppolyan hozzáférhetetlen a tapasztalat számára, ahogy egy üzemben lévő gépnek sincs köze az emberi test mozdulataihoz...” Vö. továbbá Niklas Luhmann javaslatával, miszerint „különböztessük meg a hatalmat a rendszerben és a rendszer hatalmát.” *Macht im System*, Berlin, 2012, 113.

miközben felmerül a kérdés, ki „az ember”, „az, aki létrehozza vagy beveti a modern pusztítófegyvert, vagy az, aki ellen bevetésre kerül?” Következésképp a hatalom eleve megosztja, felhasítja az emberi természetet. A „valódi nehézség”, a „kérdés” Schmitt számára, hogy „ki dönt itt jóról és rosszról”. Ez a döntés ugyanis érintené az „emberi” lényezetet is – a fortiori pedig a történelemből való okulás lehetőségeit mint emberi „tulajdonságot”, mint kognitív autonómiát, amely biztosíthatná az ember számára az animálistól, az animális funkcióitól való elkülönülését. Hatalom és emberi természet különválnak, mert egyfelől „hatalom [Macht] és tehetetlenség [Ohnmacht] ma már nem szemtől szembe állnak egymással, nem az egyik ember pillantja meg a másikat” (45.)⁵⁵ – ennek feltehetően a légiháború mint totális háború volt az első történeti paradigmája,⁵⁶ másfelől a hatalom „egy objektív, saját törvényeit követő entitás” a hatalommal rendelkezővel szemben is (43.), éppen ember és technika összemérhetetlensége miatt. Ha tehát „azok az emberek, akik ilyen technikai eszközökkel gyakorolnak hatalmat más emberek felett, és azok, akik ki vannak téve ennek a hatalomnak, immár nem egymás között vannak” (43.), akkor ez egy további, politikai-antropológiai irányból érkező oka lehet az elfojtásnak és a latenciának, a tanúságtétel utólagossága fokának avagy lehetetlenségének. Ebben az atopikus vagy kísérteties hatalmi komplexumban az ellenség alakul való felruházása – mint a politikai operációs módusza – lehetetlenné válik, és az ember állati vonásokat ölt (akár a „fentről” érkező brutalitásról, akár „lentől”, az űzött vad szerepéről van szó), „lényének természetessége transzparens átadottságában mint önmaga mássága” jelenik meg.⁵⁷ Ebben áll az ember „veszélyessége” másokra és önmagára az ilyen történeti helyzetekben. A lényegi történeti kiazmust Schmitt felfogásában a következő tendencia mutatja: „éppen a kor óta, amelyben a hatalom emberivé válása beteljesülni látszott – a francia forradalom óta –, terjed megállíthatatlanul az a meggyőződés, hogy a hatalom mint olyan gonosz.” (38.) Ennek következtében vívják a

55 Manapság a „transzparencia” kívánalma (amely mély bizalmatlanságból fakad) az információs társadalom keretei között, *ezzel egyidejűleg* a titokhoz való jog megerősítése (ld. az NSA-adatbotrányt) minden látszólagos ellentét ellenére ugyanerre a diszjunkcióra reagálnak.

56 Vö. Schmitt megállapításait a *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*ban (Berlin, 1997, 4.): „A légiháború horizontja különbözik a szárazföldi vagy a tengeri csatáétól; kérdés, hogy beszélhetünk-e egyáltalán *horizontról* a légiháború esetében [...] a bombázások esetében a háborút viselő és a földfelszín és a rajta található ellenséges népesség kapcsolatának hiánya teljes; a védelem és engedelmisség összefüggésének még az árnyéka sem maradt”, 297. Amint látható, a légiháború e pontos diagnózisa 1950-ből származik, noha nem egy „irodalmár” tollából, hanem Carl Schmittéből, egy állítólagos reakcionistaéból.

57 Helmuth PLESSNER, *Macht und menschliche Natur = Uö, Gesammelte Schriften V.*, Frankfurt am Main, 1981, 232. Emlékezhetünk arra, hogy ijesztették meg például a támadások után hirtelen elszaporodó patkányok Nossack, Böll és mások légiháború-leírásaiban a tanúkat (ehhez ld. alább Klugénál a „sok a rágcsáló”-ra és minde nek előtt a „csend”-re vonatkozó szövegrészeket). Szintén jelentésem Sebald ket-rechasonlata, ahol a ketrec lakói nemcsak a kísérletnek vannak alávetve, hanem általában láthatóak és megfigyelhetőek – áldozatok, de legalábbis az „átlátszóság”, a „transzparens társadalom” foglyai?

„különlegesen intenzív és embertelen háborúkat” a modernségben,⁵⁸ amikor már, jó másfél évszázad alatt, az emberek hozzászokhattak az emberarcú hatalomhoz. Ez a megállapítás világossá teszi, hogy a hatalom nem egyszerűen jó vagy gonosz nem lehet, de semleges sem. Éppen az emberarcú hatalom vezet egy példátlan embertelenséghez, amely során az ember „lecsupaszított”, majdnem-állati létében önmaga ellenségévé válik.⁵⁹ A „természettörténet” kérdése Sebaldnál végeredményben erre a dimenzióra vonatkozik (vagyis nem triviális politikai értelemben vett felhánytorgatásra), csak így magyarázható meg Sebald nagy dilemmája, a „hallgatólagosan elfogadott és mindenki számára ugyanannyira érvényes”, azaz bizonyos értelemben nem-intencionális „megállapodás” (17.). A tanú végeredményben tehát az emberre irányuló fenyegetés lappangását tanúsítja, amelyet ugyan emberek gyakorolnak embereken, alapvetően mégis a „természet történetébe való”, vagyis az emberi szubjektum animális funkcióiba való visszacsúszás fenyegetését jelenti. Az ember biztos ontológiai alapjának, lényegének hiányáról van szó voltaképpen, amely hiány egyszerre hívja ki és teszi lehetetlenné a tanúságot (mint az általános és a kivétel szétválásának tanúsítását). – Mindez nem mellékesen az esztétizálás veszélye felől is jelentkezhethet, amelyet a technikai hatalompotenciál tesz lehetővé, vagy legalábbis felerősít (egészen a mai háborúig, amelyek az egyik, vélhetően fölényben levő, továbbá úgy is, mint az állítólag „semleges” harmadik fél számára a képernyőn válnak láthatóvá). Ebben az értelemben az esztétizálódás tendenciája egy igen kényes politikai-antropológiai kérdést is felvet.

A magatehetetlenség (Ohnmacht) tapasztalata ugyanakkor történelmi-antropológiai (azaz nem csupán referenciális!) oka a „tanú” hangsúlyos jelenlétének a jelenkori kultúrában; ez az állandó jelenlét szorosan összefügg a történelemből való okulás, mint egyes döntések meghozatalához adott norma elbizonytalanodásával, továbbá ezen túl, mint láthattuk, a *saját* ellenség inkorporációjával, a saját Másik hatásával. Következésképpen az ember állati, természettörténelmi alakjának illetően kísérteties felerősödése után csak post-histoire létezhet – a történetiség utólagosságának következtében fellépő kiegyenlíthetetlen divergencia Sebaldnál erre a dimenzióra utal vissza. A post-histoire tehát radikalizálja és kihívja a tanúságtétel utólagosságát, az a post-histoire, amely az „emberi” történelemre ráakodó, vagyis azt lehetőségeitől megfosztó természettörténetet eredményez. Itt mutatkozik meg, hogy a természettörténet csak az „emberi” történelem felől válik természettörténetté, és fordítva,

58 Vö. Carl SCHMITT, *A politikai fogalma* (az 1932-es szöveg), ford. Cs. Kiss Lajos = Uő, *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok*, Budapest, 2002, 15–103, 25. „Az ilyen háborúk szükségképpen különösen intenzív és embertelen háborúk, mert, a politikain túlhaladva, az ellenséget erkölcsi és más kategóriákba le kell alacsonyítaniuk és embertelen szörnyeteggé kell tenniük, amely nem pusztán elhárítandó, hanem végérvényesen megsemmisítendő, tehát már nemcsak egy saját határai közé visszakényszerítendő ellenség.”

59 Vö. KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Döntés, reprezentáció, ellenség: Carl Schmitt*, Partitúra, 2012/1, 3–41. Vö. továbbá Petar BOJANIĆ, „The USA has no enemy because it has no form (Gestalt)...” (www.abdn.ac.uk/modernthought/archive/publications/usa_enemy.pdf)

eredendően a természettörténet nyitja meg a post-histoire dimenzióját. A tanú alakjában hatalom és magatehetetlenség igencsak szövevényes módokon kereszteződik: bármely tanúság a tanú döntésén alapszik (amely nem a tanúság tárgyaira és jelentéseire, hanem általában a tanúságtételre vonatkozik), ugyanakkor egy bizonyos szintű passzivitás majdhogynem a tanú-szerep lehetőségfeltételévé vált, még a saját tanúsággal szemben is, amelyet mintha adományként kapna, és azt adná tovább. A tanúság performativitása tehát egy nem szigorúan önmaga által végrehajtott (mert egy kivételes állapotból vagy lappangásból eredő) döntés által önmaga ellen fordul. Így a tanúról mint a harmadik alakzatáról „legkevésbé sem” mondható, hogy semleges lenne (46.), éppen az „ember” politikai-antropológiai ambivalenciájának tekintetében sem.

A tanúság textualitása

Miként jelenik meg ez a problémakör a rekonfigurált tanúság textuális szintjén? A „szinoptikus, mesterséges tekintet” módozataként a tanúság bizonyos értelemben vett autoimmun performativitása idézetek hálózatán mutatkozik meg, amely a textuális észlelés jelenére irányul, illetve megkettőzi azt. A testimoniális nyom ismételt inskripciója igazi, *textuálisan* megalkotott vagy ismételt dialektikus képben történik. Sebald Kluge *Der Luftangriff auf Halberstadt* c. szövegének egy helyét mind a vizuális megjelenítés, mind az elvont jelentés szintjét mozgósítva idézi és kommentálja. Ez az összefonódás az idézési gyakorlatot egy metatextuális (kommentáló) viszonyulásból hipertextuálissá alakítja.⁶⁰ A bekezdést egy másik idézet, a benjamini történelem angyalának (*A történelem fogalmáról*) képe zárja. Mi történik ebben a részletben?

Az idézet Kluge szövegéből: „(A nap »ránehezedik« a városra, alig van árnyék.) A törmeléktenger által elborított telkeken és láthatatlanná vált utcákon néhány nap múltán gyalogösvények futnak, amelyek nagyjából illeszkednek a korábbi úthálózatra. Feltűnő a csend, amely a törmelékvárosban uralkodik. Az eseménytelenség csalóka, a pincékben még tüzek égnek, amelyek szenes-pincétől szenes-pincéig vonulnak a föld alatt. Sok a rágcsáló. A város egyes részei büzlének. Hullákat kutató csoportok dolgoznak. Égett anyag zord, »csendes« büze telepszik a városra és pár nap múlva már »ismerősnek« hat.” Sebald kommentárja: „Kluge itt szó szerinti és metaforikus értelemben is egy magasabb megfigyelőállásból tekint le a pusztítás mezejére. Az ironikus rácsodálkozás, amellyel feljegyzi a tényeket, lehetővé teszi számára a minden megismerés számára szükséges távolságot. Ám még benne is, a legfelvilágosultabb írók egyikében is, felébred a gyanú, hogy a saját magunk által okozott szerencsétlenségből sem vagyunk képesek tanulni, hanem, okíthatatlanul,

60 Ez a különbség a modern és posztmodern idézettechnikák különbségére utal, vö. ehhez KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: Létmód vagy funkció? = Uő, Hagyomány és kontextus*, Budapest, 1998, 54–57. Ez a különbség talán leírható Benjamin megkülönböztetésével is, amelyet „kritika” és „kommentár” között tesz. Az idézés tematizálásához az esszéikben (Jan Peter Tripp képeiről és „a szövegbe (vagy képbe) bemontírozott idézetről”) vö. W. G. SEBALD, *Logis in einem Landhaus: Über Gottfried Keller, Johann Peter Hebel, Robert Walser und andere*, München/Wien, 1998, 184.

csak tovább lépdünk a gyalogosösvényeken, amelyek valamennyire illeszkednek a korábbi úthálózatra.” (73.)⁶¹

Kluge központi képének reiterációja Sebaldnál „szó szerinti értelemben” leépíti azt a „távolságot”, amely nemcsak a pusztítás mezejének megfigyeléséhez, továbbá a „megismeréshez” „szükséges”, hanem az idézés metanyelvi ill. metatextuális működtetéséhez is. Sebald beleírja a saját megfigyelői pozícióját a nyomokba, az egyik együtt mozog a másikkal, nem tud egy „magasabb megfigyelőállásból” letekinteni és leírni – csupán idézni („csak tovább lépdünk a gyalogosösvényeken, amelyek valamennyire illeszkednek a korábbi úthálózatra”). Vagyis maga az idéző instancia is belebonyolódik az idézetek hálójába, kiszolgáltatódik nekik, nemcsak metareflexíven hivatkozik rájuk, vagy mint autoritást említi őket (ez az idézetpraxis ugyanis továbbra is előfeltételezné az „okulást” a történelemből).⁶² Sebald szó szerint Kluge textuális ösvényein halad tovább, hipertextuális értelemben, vagyis az idézet performatív módon véghezviszi azt, amiről beszél. Ugyanakkor a képből allegória lesz, Benjamin szelleméhez hűen, a történelem megérthetőségének szintjére vetítve. Ez az idézetben keresztül hipertextuális, ugyanakkor allegorikus módszer túllép a kinematografikus reprezentációs módozatokon.⁶³

A város maradványai, a „törmeléktenger” bizonyos értelemben természeté válik, amelyben csupán a gyalogosösvények jeleznek vagy hajtanak végre másodlagos kulturalizációt.⁶⁴ A „korábbi úthálózat” csupán lappang, a lappangás felett egy anyagtalán felszínen „futnak” a gyalogosösvények. Nem az eredeti természetben, hanem a kultúra és a történelem természeté vált törmelékében, vagyis végeredményben annak az „alaknak” a törmelékében, amely alak (Gestalt) az ember politikai-antropológiai egzisztenciáját artikulálhatta volna – ott, ahol a pusztítás ideje lappangásként mindenekelőtt a természetről olvasható le.⁶⁵ Ezek a nyomok a rejtelet (chiffre) a természettörténet indexévé teszik, ahol is ez a természettörténet a maradék alakzatában az utólagosság

61 Ld. Musil könyvének korábban idézett fejezetéből egy hasonló képet: „Bizonytalanak és gubancosnak látszik ez a mi történelmünk, ha közelebről szemügyre vesszük, olyan, mint egy még csak félig keményre taposott ingovány, végül azonban, különös módon, mégis út fut rajta keresztül, éppen az 'A történelem útja', amelyről senki sem tudja, honnan jön.” MUSIL, *l. m.*, 407–408.

62 Vö. Gadamer megfogalmazásával egy más kontextusban: „Mindig nyomon vagyunk és sohasem egy olyan távolságban, amelyben a jelek beláthatatlan világa feltárul előttünk.” *Hermeneutik auf der Spur* (1994). Hans-Georg GADAMER, *Gesammelte Werke 10.*, Tübingen, 1995, 163.

63 Mint korábban már szóba került, Presner Sebald szövegében jobbra egy kinematografikus kódot észlel. Kluge (pszeudo-)dokumentarista gyakorlata és Sebald képeinek szövegmedialitása közötti különbségről ld. Alexandra Tischel meggyőző leírását: *Aus der Dunkelkammer der Geschichte. Zum Zusammenhang von Photographie und Erinnerung in W. G. Sebalds Austerlitz = W. G. Sebald. Politische Archäologie und melancholische Bastelei*, szerk. M. NIEHAUS – Cl. ÖHLSCHLÄGER, Berlin, 2006, 40–42.

64 Hasonló leírásokat ld. Nossacknál (*Der Untergang*, 57.) és Heinrich Böllnél (*Az angyal hallgatott*, ford. Szántó Judit, Budapest: Fabula, 1994, 58–59.)

65 „A pusztulás időpontjának megállapítása merő botanikai kérdés volt: a romokon kihajtott növényzet mindent elárult.” BÖLL, *Az angyal hallgatott*, 94–95.

rejtjelévé válik.⁶⁶ Az utólagosság különböző textuális, mediális szupplementumokat előfeltételez, amelyek lappangásra (nem pedig eredetre) utalnak, amely minden további nélkül a jövő felől is érkező (ld. a „lehetséges” kísérletet mint a jövőből érkező traumát). Adódik tehát a következtetés: tekintettel a történelem ilyenén természetté válására, nem lehet okulni a történelemből, legalábbis nem az ember „autonóm történelme” (72.) értelmében (csupán azokat a rejtjeles írássá vált konvenciókat lehet kiolvasni, amelyek az embert vélték meghatározni). Ezáltal az „emberi” mint olyan kérdőjeleződik meg, ami állítólag autonóm módon például „gonosz” lehet. Lehetséges ugyanis, hogy a történelemből való okulás képtelensége, vagyis a képesség hiánya, hogy ezáltal önmagunkat a mindenkori „jelenben” (hiszen éppen ez a jelen rövidít meg a történelemből való tanulás lehetőségével) megragadjuk, azzal a szándékkal összefonódva létezik, amely a „gonoszhoz” vezet.⁶⁷ Az állítólagos emberi történelem latenciája, vagyis a természettörténet mindenféle időbeli-történeti jelent radikális utólagosságba taszít, amely elválaszt egymástól általánost és kivételt; ezt a törést a tanúság manifesztálja vagy tanúsítja.

A történelem mint természettörténet rejtjeleket hagy hátra, amelyek megvonják magukat a távolságtartó tekintet elől, nem értelmezhetőek számára, inkább „déli-vu”-ként kísértik. Ezért említheti Sebald Kluge sorainak allegorikus idézését követően Benjamin eminens módon allegorikus „történelem angyala”-képét: „Kluge tekintete az elpusztított szülővárosára, minden intellektuális hajlíthatatlanság ellenére az elszörnnyedt történelem angyaláé...” (73.) A Benjamin-idézet Kluge leírását követően infratextusként tűnik fel, Sebald tanúja szó szerint egy másik szöveg felől „látja” a képet Klugénél (akárcsak egy déli-vu-ban, ahol az aktuális látvány elmosódik egy másik kép által). Kluge képéért egy másik szöveg vállalja a felelősséget, hitelesíti azt,⁶⁸ ugyanakkor módosítja (azáltal, hogy a romváros megfigyelőjét a „magasabb megfigyelőállásából” a „haladás vihara” tovasöpri, radikálisan *kinetografizálja*). Vagyis a rejtjelek nem egyszerűen adottak egy távolságtartó, episztemológiai tekintet számára, inkább magában a tekintetben jönnek létre, az *olvasásában*. Maga a melankolikus tekintet – a tanúságbeli törésből eredően – idézetjellegű, nem egyszerűen a látottak vagy olvasottak.⁶⁹ Az így létrehozott textuális kép elmozdítja a megfigyelői pozíciót (persze egy másik kép, egy textuális kép felől), magát a jelent.

66 Igencsak kérdéses, hogy Sebald mindeközben a „természet metafizikáját” dolgozza ki, amelyet a történelemmel és a politikával állít szembe, ahogy azt Huyssen véli (*On Rewritings and New Beginnings*, 150–152.), amivel azonban nem kellőképpen reflektál az intertextualitásra Sebald szövegében. E kérdést árnyalja, Huyssentől eltávolodva Simon WARD, *Ruins and Poetics in the Works of W. G. Sebald = W. G. Sebald. A Critical Companion*, 65–68. Ward ennek megfelelően törekszik arra, hogy a Kluge-Benjamin konstellációt komolyan vegye (meglátásom szerint egyedülként a szakirodalomban).

67 Vö. Koselleck Hitlerről: *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?*, 316–317.

68 Hűség és árulás egyszerre jellemzi, a melankolikus tekintet e megkettőződéséhez vö. Bettine MENKE, *Das Trauerspiel-Buch*, Bielefeld, 2010, 150–159.

69 Ebben az értelemben a melankolikus allegória sajátságos tekintetéről beszélhetünk, Benjamin kapcsán ld. továbbra is Menke, 132–149.

A rejtjel ezáltal tanúsággá lesz, de fordítva is, a tanúság lesz – „nyilvánosan olvasható” – rejtjellé.⁷⁰ Vagyis kiszolgáltatja magát az olvasásnak, a tanúsító olvasásnak. A tanúság mint egy kivétel, egy szingularitás rejtjele a semmire, a norma hiányára alapul (ahol ez a norma, a konvenció rejtjeles írássá válik a „chiffre” mint az arab „sifr”, „semmi” értelmében); úgy van köze a rejtjel létmódjához, hogy maga is rejtjel (performatív értelemben: csak a tanúságtétel következtében változik a tanúsított önnön rejtjelévé).⁷¹ A tanúságnak tehát egy hiányt kell tanúsítania, miközben belülről is egy hiány járja át. Ez a hiány szemiológiailag a jelölt és referencia láthatatlan, lehetetlen különbségét, temporálisan az időbeli és a nem-történeti, a történeti jelen és természettörténeti lappangás kereszteződését (mint egyfajta inskripciót?) jelzi. Tanúság nem létezik mint olyan, csak a tanúságtétel effektusai – tehát az, hogy mi a tanúság, sohasem kezdettől fogva adott vagy eldöntött, hanem mindig csak valaki, egy másik instancia számára nyílik meg (ezért a tanúság struktúráját tekintve nyilvános). Ezáltal a tanúság esélye a Másik olvasása, analóg módon a tanú önéletrajzi afficiáltságával, annak differenciájában a kollektív tapasztalatokkal. A tanúság mint a rejtjel olvashatóságának alakzata nem adott (például egy norma által, sokkal inkább annak olvashatatlansága által), hanem egy olvasás- vagy idézésesemény teszi azzá. A rejtjel tehát egy tanúsító erővel bíró nyomot eredményez, amelyben azonban referencia és jelölt nem problémamentesen különböztethető meg, azaz egyfelől a pusztítás, a törmelék, másfelől a romok, amelyek egy korábbi egészre utalnak (és amelyek monumentumokká válhatnak). A „törmelék” vagy „természet” és „rom” vagy „történelem” problematikus megkülönböztetése tehát referencia és jelölt szétválasztásának felel meg, vagyis kifejezetten az olvasás kérdésévé válik. Így aztán a tanúságok (nem annyira empirikus, mint inkább kvalitatív értelemben vett) hiánya egyszerre Sebald „másodlagos” tanúságtételének jelöltje és referenciája. A többek között Benjamin által sugallt történelemfelfogását a jelölt oldalához lehetne sorolni, azonban, amint fent láthattuk, Sebald ezt a koncepciót nem metatextuális, reflexív módon fejti ki, hanem egy textuális referenciákat megidéző folyamatban. Ezáltal az „interpretációja” beiródik a textuális tényanyagba (amelyet Sebald így mintegy továbbír), nem csupán „jelentést” tulajdonít neki. Ebben a hipertextuális komplexumban kép, idézet (szövegek) és jelentés nem elválasztható egymástól egy metatextuális vagy akár meta-nyelvi távolságból nézvést. A metatextuális perspektíva ugyanis nyelvi szempontból éppen annak a szuverenitásnak az indexe, amely a pusztítást „mint olyat” kívánja megörökíteni és kompenzálja a természettörténet szintjét, amennyiben ez a humán szuverenitás a nyelv segítségével a nevezett szinten jelentkező animalitást transzcendálja.⁷² Szimbolikus és imaginárius megkü-

70 A „rejtjelet” („Chiffre”) Sebald a nyom („Spur”) szinonimájaként használja, vö. *Luftkrieg und Literatur*, 12. A „Chiffre” gyakori említéséhez különböző szövegek kapcsán ld. *Die Beschreibung des Unglücks*, 31, 71, 88, 130, 139, 167; *Unheimliche Heimat* 39, 66, 96; *Campo Santo*, 140.

71 Sebald számára a „kép rejtvényévé változik” a bricolage következtében, amely „a valóság, beleértve a nyelvi valóságot is, rejtjelezéséhez” vezet, vö. *Die Beschreibung des Unglücks*, 139.

72 Vö. DERRIDA, *The Beast and the Sovereign II*, 226.

lönbötetése a nyugati világ majdnem összes antropológiájában az ember kiváltsága az állattal szemben⁷³ – erre a textuális gyakorlatra azonban nem vonatkozik.⁷⁴ Látható, mi minden forog kockán az ilyen látszólag „filológiai” szövegrészletekben, vagy még inkább az olvasásukban. Ez az összefonódás kikezdi a tanú szuverenitását is, amennyiben ez többek közt abban a potenciában állna, hogy különválasztják a jelölést az imaginációtól, és ezt a potenciát egyfajta (mindig egy autoritás által biztosított) „tudásként” „közvetítik”,⁷⁵ továbbá általában a saját tanúság hitelességének autonóm bizonygatásában. A tanú nem képes szuverénként különbséget tenni referencia és jelölt, szimbolikus és imaginárius, történeti és nem-történeti, manifesztáció és lappangás között, és ezáltal helyreállítani a vonatkozást a normára. A szuverenitás e képzelensége részben a tanúság iterabilitása felől ered, amely az idézés egy olyan terébe vezetett, illetve egy olyan térre vezethető vissza, amely éppen a hitelesség szuverenitását és annak jelenlétét választotta ketté. Ez a megosztás felelős azért, hogy a szuverenitás a Másikra száll, a tanúk tanújára, legyen az a más írókat értékelő Sebald vagy az ő kritikusai, akik előszeretettel ítélik el vélt fölényük pozíciójából. Ezek a reflexek mindazonáltal arra törekednek, hogy a tanúság iterabilitása ellen védelmet nyújtsanak. Sebald esetében azonban az derült ki, hogy nem egyszerűen egy metanyelvi magaslatról fogalmaz meg kritikát, inkább a tanúságok hiányát kizárólag idézeteken keresztül képes megnevezni, vagy pontosabban: tanúsítani.

A tanúság egyedisége feszültségben áll a nyelv azon aspektusával, amely a „mindig ugyanolyan” (mint a sztereotipikus formulák és hasonlók) vigaszát nyújtja, vagyis egyfajta felejtést vagy elfojtást eredményez. Amennyiben a nyelv ezen működése norma(litás)ként mutatkozik, elfojtja mind a „mint olyan” effektusát, mind a kivételt magát. A tanúság lehetetlenségét mind a kivétel „mint olyanként” való (referenciális vagy fogalmi-jelentéstani) megnevezésének, mind a (szuverén) döntésnek referencia és jelölt között, végül e kettő megkülönböztetésének az apóriája eredményezi. A kivétel szingularitása ugyanis inkább azon cselekedetek, történések stb. „fonákja” vagy „túlhanja”, amelyek Sebald szerint a „valóságok” „leírásától” eredendően megvonják magukat (55., vö. továbbá 76.). A tanúság lehetetlensége így azt jelenti, hogy egy ürességet, egy „távollétet” (így például a tanúságok elmaradását, akár a produkció, akár a recepció oldalán) kell tanúsítania, nem pedig egy szingularitást a maga állítólagos empirikus pozitívításában. Nem véletlen, hogy a jelölt

73 Vö. DERRIDA, *The Beast and the Sovereign I*, 131. „...the distinction between the symbolic and the imaginary that in the end sustains this whole anthropocentric reinstitution of the superiority of the human order over the animal order, of the law over the living being, etc.”

74 E gondolatok szisztematikusabb és történetileg tágabb kidolgozását ld. *Zwischen Pygmalion und Gorgo: Die Gegenwart des Bildes in der Sprache*, szerk. LÖRINCZ Csongor, Berlin, 2013.

75 Ezzel a megtévesztő (voltaképpen egy technikai racionalizmusra visszavezethető) szóhasználattal Sybille Krämer terheli a tanúság problémakörét, vö. *Bote, Medium, Übertragung: Kleine Metaphysik der Medialität*, Frankfurt a. M., 2008. Itt arra kell utalnunk, hogy a hírvivő, a követ („Bote”) gyakran a szuverént képviseli (általa a szuverént igenlik), és a hírvivőkön keresztül folyó csere egy olyan konvenció, amelyet nem szabad összetéveszteni a tanúságtétel performatívításával.

és a referencia (történelem és természet) közötti lehetetlen döntés szikrája a hiány, illetve a felejtés alakzatain pattant ki (romok, illetve törmelék mint jelölő és jelölt elválasztásának trópusai). Arról van szó tehát, hogy egyfajta hiány maradjon nyitva a tanúságokban, ne pedig az állítólag beteljesített, autentikus tanúságot ünnepeljük – a normák és az autoritások, illetve az általuk rögzített jelentések hiánya, amely a másként olvasás esélyét jelentheti. Ez a hiány ugyanis nem valamiféle semleges üresség, hanem szövegtöredékek visszhangkamrája, morajlása; egyszerre meg nem írt, virtuális szövegnyomok idézése és tényszerű szövegek virtualizálása. Erre a tanúságban jelentkező hiányra utalnak vissza a mediális – látás és beszéd, beszéd és írás, beszéd és hallgatás, beszéd és mutató közötti – transzpozíciók is. Így vált Sebaldnál a Kluge szövegéből vett idézet rejtjellé, dialektikus képpé vagy egymásra másolt szövegek idézésének alakzatává, amely ráadásul a benjamini történelem angyalának – szövegszerűen, idézetként is érthető – „elmúlt jövőjébe” torkollik (és annak meglepő konkretizációját rögzíti). A történelem ezen anyaga Sebaldnál a tanú – intertextualitással minden tekintetben átítatott⁷⁶ – allegóriája.⁷⁷

Összefoglalás

Az összes olyan aspektus, amely Sebald számára kérdéssé teszi a tanúságot, az emberi „autonóm történelem” megbomlásának korrelátuma. A történelem ilyenén fogalma ugyanis az autonóm tanú alakjának felel meg, aki szuverénként a múltról történelemfilozófiailag, antikváriusként, beleérezőn vagy kritikusan számot tud adni. Ez a tanú azonban egy bizonyos, a történelem antropológiai összefüggései közé illeszkedő nem-történeti dimenzió, továbbá saját nyelve uralhatatlanságának van kiszolgáltatva, visszahullva egy animális, természettörténeti szintre és ilyenként képtelenül arra, hogy nemhogy

76 A történelem anyaga Heiner Müller egyes verseinek is főhősévé válik, amelyeket e tanulmány számára is központi jelentőségű motívumok alakítanak, nevezetesen a természetté válás, a morajlás és a nyom: „A boldogtalan angyal / Megárad mögötte a múlt, törmelékkel borítja be szár- / nyát és vállait, mintha elásott dobok hangját hallaná / valahonnan, miközben feltorlódik előtte a jövő, be- / nyomja a szemét, szemgolyóit szétrobbantja, mint vala- / mi csillagot, zengve szájába tömi a szót, beléfojtja a lé- / legzetet. Egy ideig még látni szárnycsapásait, hallani / amint előtte felette mögötte zuhogva becsapódnak a / kövek, egyre hangosabban, minél heve- sebbé válik a / hiábavaló erőlködés, ritkábban, ahogy lassul a mozdu- / lat. Aztán bezárul felette a pillanat: a boldogtalan an- / gyal mozdulatlaná dermed a törmelék borította áll- / helyen, történelemre várva a repülés tekintet lélegzet / kövületében. Még a hatalmas szárnycsapások zúgása / ismét hullámként terjed tova a kőben, jelölve röptét.” Ford. Kurdi Imre = Heiner MÜLLER, *Képleírás*, Budapest–Pécs, 1997, 73. Böll regényének, *Az angyal hallgatott*-nak zárata is egy hasonló megkövülést ír le, a testiség kiemelésével: „Az angyal hallgatott. Némán túrte, hogy a két férfi súlya alatt egyre mélyebbre süppedjen. Pompás fürtjeit magába nyelte a cuppogó sár, és úgy látszott, mintha csonka karja egyre mohóban hatolna beljebb, a föld mélye felé.” *Az angyal hallgatott*. 197.

77 Ld. Karin Bauer jellemzésében: Austerlitz tekintete, akárcsak Benjamin angyaláé, „with a mixture of curiosity and horror” tekint egy olyan jövőbe, amely nem ígéri a múlt megismerését. *The Dystopian Entwinement of Histories and Identities in W. G. Sebald's Austerlitz* = *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, 233.

tanuljon belőle, de egyáltalán meg tudja ragadni tárgyként a történelmet. Vagyis az emberi történelmet „mint olyanként” azonosítsa vagy határozza meg, elválassza a természettörténettől, így immunizálva az előbbit. A „*természettörténet*” latenciája nem lehet az emlékezet*kultúra* mint immunizációs rendszer és politikai közösség tárgya, ez utóbbi számára elérhetetlen marad.⁷⁸ A tanú apóriája ugyanis olyan affekcióra való irányultságban képződött, amely nem vezethető le a korábbi tapasztalatokból és következésképp nem lehet „tanulni” belőle, vagyis alkalmatlan a tanú autoritásának megalapozására. (Mindenekelőtt azon okból, hogy az antropológia természeti oldalán is nyomot hagy a történelem, a technétől a katasztrófáig, és ebben az értelemben egy természettörténetet hoz létre. Másfelől a történeti ember kulturálisan beágyazott tekintetét a történelem mutációi majdhogynem természeti jelenségekként törlik át, miáltal a „szemtánú” koncepciója kétszeresen is megkérdőjeleződik.) A tanú mint szinguláris vagy példaszzerű alak a történelem kivételes állapotát jeleníti meg, ahol a „döntése” (amely Carl Schmitt szerint éppen ezen kivételes állapotról dönt) végeredményben *maga* a tanúságtétel (mint nyilvános aktus), amely éppen a szinguláris és általános, emberi történelem és természettörténet közötti – nem maga a tanúság által végrehajtott – törést teszi manifesztté. Ez a döntés minden alkalommal excesszusként, erőszakként tér vissza egy lappangásból a tanúságtételbe (akárcsak egy *déjà vu* vagy egy kísértet) – vagyis egyfajta traumaként – és ismétlődése során megkettőzi a tanú tekintetét és nyelvét, ugyanakkor ezek ellen is fordul. Vagyis aláássza a tanú és minden olyan instancia szuverenitását, amely a tanú tehetetlenségét – itt: a döntésének utólagos, így mondhatni konstatív jellegét,⁷⁹ továbbá képzetlenségét a politikai-antropológiai létezés csonka „alakjának” restitúciójára – kiegyenlíti, döntését normatív értelemben legitimálja.

A metatextuális távlat felbomlása, illetve átalakulása hipertextualitássá, az idézetek megfosztása autoritásuktól, a tanúság mint testamentum autoimmunitása: ezek jelezték az (inter)textuális szinten annak lehetetlenségét, hogy ez a tanú (vagy, ezt kompenzálva, a tanút tanúsító tanú) szuverén helyzetbe kerüljön, hogy ítélkezessen a történelem felett. Az irodalom kulturális autonómiája mint a tanú autonómiájának garanciája, esztétikai operativitása mint egy kulturális norma effektusa sem képes kiegyenlíteni ezt a megkérdőjelező-

78 E tekintetben akár szó szerint is vehetjük Sebald jellegzetes megfogalmazását: „Az érintettek téves tudatához, amelyet mint mítoszukat szándékozunk elfejteni, a túlélő katasztrófák emlékezete is jellegzetes módon hozzátartozik, amelyből nem képesek levonni a tanulságot, hacsak nem azt a *mi* kultúránk által szívósan elfojtott tanulságot, miszerint a következő katasztrófa is előzetes figyelmeztetés nélkül fog bekövetkezni...” *Unheimliche Heimat*, 153.

79 A tanú döntése már kezdettől fogva döntés magáról a tanúságtételről (amely ezáltal egy, ha mégoly latens kivételes állapotra utal), ebben az értelemben tehát konstatívnak nevezhető (megkülönböztetve egy autonóm, potenciához kötött „performanciától”). Ugyanakkor ugyanez a döntés tér vissza eredendően és ismételten is a tanúságban, és így felerősíti az utólagosságát. A tanúság utólagossága tehát ebben a kvázi-performatív vonatkozásban (és nem csupán időbeli módon) értendő. Maga a tanúságtétel döntésének (mint eseménynek a) kísértete jelöli meg az utólagosságát. Efelől az összefüggés felől gondolható el a tanúság adományként (és pedig a tanú számára is).

dést, hanem csak a tanúság ilyen normákra való redukálhatatlanságát igényelheti, miközben igazolja a saját, rá jellemző abszenciából fakadó gyengeségét. Mivel azonban az abszencia egyfajta védekező mechanizmust is elősegíthet, és ennek eldönthetősége sohasem fordítható át tudásba, úgy a tanúságra jellemző alapvető ambiguitás nem számolódik fel. A meghatározhatatlan „emberi” a természettörténet és a történelem szinte észrevétlen összekapcsolásában rejlik, amelyet a tanúság sem határozhat meg, így nem is restituálhat a fogalom, a norma vagy az autoritás számára. A tanúság a történeti katasztrófákat csak az említett összekapcsolódásként, ugyanakkor megint csak történelmi és természettörténeti, manifeszt és latens differenciájaként tanúsíthatja – amely különbség az emberbe mint az önnön „lényege” feletti rendelkezhetlenség íródik be. A szinguláris és általános közötti törés prezentációjaként, a tanú testamentaritásaként a tanúság – a tanúság „nyilvánosan olvasható rejtjele” (Sebald) – egy olyan latenciát eredményez, amely keresztezi, illetve szembefordul a tanúság (azaz önmaga) azon politikai ígéretével, hogy a harmadik alakzataként egy semleges, továbbá egy döntéshozatali vagy akár a kibékítést célzó instancia (az ember és önnön kísérteties vagy latens másika között) legyen.

Irodalom

- ADORNO, Theodor W., *Minima Moralia* = Uő, *Gesammelte Schriften* 4., Frankfurt a. M., 1980.
- ADORNO, Theodor W., *Die Idee der Naturgeschichte* = Uő, *Gesammelte Schriften* 1, Frankfurt a. M., 1980.
- BAUER, Karin, *The Dystopian Entwinement of Histories and Identities in W. G. Sebald's Austerlitz* = *W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, szerk. S. D. DENHAM – M. R. McCULLOH, Berlin, 2006.
- BENJAMIN, Walter, *Gesammelte Schriften* II.3., Frankfurt a. M., 1974.
- BOJANIĆ, Petar, „The USA has no enemy because it has no form (Gestalt)...” (www.abdn.ac.uk/moderthought/archive/publications/usa_enemy.pdf)
- BÖLL, Heinrich, *Az angyal hallgatott*, ford. Szántó Judit, Budapest: Fabula, 1994.
- CARUTH, Cathy, *Unclaimed Experience: Trauma, Narrative, and History*, Baltimore/London, 1996, 175–189.
- DERRIDA, Jacques, *Psyché: Invention de l'autre*. Paris, 1987.
- DERRIDA, Jacques, *L'animal que donc je suis*, Paris, 2006.
- DERRIDA, Jacques, *Demeure*, Paris, 1998.
- DERRIDA, Jacques, *The Beast and the Sovereign I-II*, Chicago/London, 2009–2011.
- DINER, Dan, *Vom Stau der Zeit. Neutralisierung und Latenz zwischen Nachkrieg und Achtundsechzig = Latenz: Blinde Passagiere in den Geisteswissenschaften*, szerk. Hans Ulrich GUMBRECHT – Florian KLINGER, Göttingen, 2011, 165–172.
- DUTTLINGER, Carolin, *Traumatic Photographs: Remembrance and the Technical Media in W. G. Sebald's Austerlitz* = *W. G. Sebald – A Critical Companion*, szerk. Jonathan James LONG – Anne WHITEHEAD, Edinburgh, 2004, 155–171.
- GADAMER, Hans-Georg, *Hermeneutik auf der Spur* (1994) = Uő, *Gesammelte Werke* 10., Tübingen, 1995.
- Germans as Victims: Remembering the Past in Contemporary Germany*, Szerk. Bill NIVEN, New York, 2006.
- HELL, Julia, *The Angel's Enigmatic Eyes, or The Gothic Beauty of Catastrophic History in W. G. Sebald's „Air War and Literature”*, Criticism 46 [2004].

- HUYSSSEN, Andreas, *On Rewritings and New Beginnings: W. G. Sebald and the Literature about the Luftkrieg* = Uő, *Present Pasts: Urban Palimpsests and the Politics of Memory*, Stanford, 2003.
- ILSEMANN, Mark, *Melancholy, Natural History, and the Image of Exile in W.G. Sebald's Austerlitz* = W. G. Sebald. *History – Memory – Trauma*, szerk. S. D. DENHAM – M. R. McCULLOH, Berlin, 2006.
- JAUB, Hans Robert, *Das Verstehen von Geschichte und seine Grenzen* = Uő, *Probleme des Verstehens*, Stuttgart, 1999, 188–210.
- KANT, Immanuel, *Az ítélőerő kritikája*, ford. Papp Zoltán, Szeged: Ictus, 1997.
- KLUGE, Alexander, *Chronik der Gefühle II*, Frankfurt a. M., 2000.
- KOSELLECK, Reinhart, *Erinnerungsschleusen und Erfahrungsschichten: Der Einfluß der beiden Weltkriege auf das soziale Bewußtsein* = Uő, *Zeitschichten: Studien zur Historik*, Frankfurt a.M., 2000.
- KOSELLECK, Reinhart, „*Tapasztalati tér*” és „*várakozási horizont*” – két történelmi kategória = Uő, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Budapest: Atlantisz, 2003, 401–430.
- KOSELLECK, Reinhart, *Rendelkezésünkre áll-e a történelem?* = Uő, *Elmúlt jövő: A történelmi idők szemantikája*, ford. Hidas Zoltán, Budapest: Atlantisz, 2003., 299–321.
- KOSELLECK, Reinhart, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte* = Uő, *Vom Sinn und Unsinn der Geschichte*, Frankfurt a. M., 2010, 9–31.
- KRÄMER, Sybille, *Bote, Medium, Übertragung: Kleine Metaphysik der Medialität*, Frankfurt a. M., 2008.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Tetten érhetetlen szavak: Nyelv és történelem Paul de Mannál*, Budapest: Ráció Kiadó, 2007.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Döntés, reprezentáció, ellenség: Carl Schmitt*, Partitúra, 2012/1, 3–41.
- KULCSÁR-SZABÓ Zoltán, *Intertextualitás: Létmód vagy funkció?* = Uő, *Hagyomány és kontextus*, Budapest, 1998.
- LUHMANN, Niklas, *Macht im System*, Berlin, 2012.
- MARQUARD, Odo, *Schwierigkeiten mit der Geschichtsphilosophie*, Frankfurt am Main, 1973.
- MENKE, Bettine, *Das Trauerspiel-Buch*, Bielefeld, 2010.
- MÖLLERS, Christoph, *Der vermisste Leviathan: Staatstheorie in der Bundesrepublik*, Frankfurt a. M., 2008.
- MUSIL, Robert, *A tulajdonságok nélküli ember I-III*, ford. Tandori Dezső, Budapest, 2013.
- MÜLLER, Heiner, *Képleírás*, Budapest–Pécs, 1997.
- NOSSACK, Hans Erich, *Der Untergang*, Frankfurt am Main, 1962.
- Paul Celan versei*, szerk. MARKÓJA Csilla, Budapest, 1996.
- PLESSNER, Helmuth, *Macht und menschliche Natur* = Uő, *Gesammelte Schriften V.*, Frankfurt am Main, 1981.
- PRESNER, Todd Samuel, “*What a Synoptic and Artificial View Reveals*”: *Extreme History and the Modernism of W. G. Sebald's Realism*, *Criticism* 46 (2004), 341–360.
- SCHMITT, Carl, *Gespräch über die Macht und den Zugang zum Machthaber* (1954), Stuttgart, 2008.
- SCHMITT, Carl, *Der Nomos der Erde im Völkerrecht des Jus Publicum Europaeum*, Berlin, 1997.
- SCHMITT, Carl, *A politikai fogalma* (az 1932-es szöveg), ford. Cs. Kiss Lajos = Uő, *A politikai fogalma. Válogatott politikai és államelméleti tanulmányok*, Budapest, 2002, 15–103.
- SEBALD, W. G., *Luftkrieg und Literatur*, Frankfurt a. M., 1999.
- SEBALD, W. G., *Zwischen Geschichte und Naturgeschichte: Über die literarische Beschreibung totaler Zerstörung* (1982) = Uő, *Campo Santo*, München/Wien, 2003.

- SEBALD, W. G., *Zeugen der Zerstörung: Die Literaten und der Luftkrieg. Essays und Gespräche*, Frankfurt a. M., 2003.
- SEBALD, W. G., *A Szaturnusz gyűrűi*, ford. Blaschik Éva, Budapest, 2011.
- SEBALD, W. G., *Logis in einem Landhaus: Über Gottfried Keller, Johann Peter Hebel, Robert Walser und andere*, München/Wien, 1998.
- TISCHEL, Alexandra, *Aus der Dunkelkammer der Geschichte. Zum Zusammenhang von Photographie und Erinnerung in W. G. Sebalds Austerlitz = W. G. Sebald. Politische Archäologie und melancholische Bastelei*, szerk. M. NIEHAUS – Cl. ÖHLSCHLÄGER, Berlin, 2006.
- VEES-GULANI, Susanne, *The Experience of Destruction: W.G. Sebald, the Airwar, and Literature = W. G. Sebald. History – Memory – Trauma*, szerk. S. D. DENHAM – M. R. McCULLOH, Berlin, 2006, 335–349.
- WARD, Simon, *Ruins and Poetics in the Works of W. G. Sebald = W. G. Sebald. A Critical Companion*, szerk. Jonathan James LONG – Anne WHITEHEAD, Edinburgh, 2004.
- WILMS, Wilfried, *Taboo and Repression in W. G. Sebald's On the Natural History of Destruction = W. G. Sebald – A Critical Companion*, szerk. Jonathan James LONG – Anne WHITEHEAD, Edinburgh, 2004.
- Zwischen Pygmalion und Gorgo: Die Gegenwart des Bildes in der Sprache*, szerk. LŐRINCZ Csongor, Berlin, 2013.

The Latency of the Natural History: Language and Testimony in the W. G. Sebald's *Luftkrieg und Literatur*

W.G. Sebald's famous essay *Luftkrieg und Literatur* (Airwar and Literature) focuses not only on the traces (and their obliteration) of the systematic airraids of the Allies against Nazi Germany in the collective memory. Sebald asks a number of fundamental questions concerning the witnessing of history in literature and literary reading. This focus leads him to expound the problems of historical and political anthropology in modernity. However, his essay discusses these circumstances not only in a discursive manner, but also by means of certain citational-textual configurations and their displacement.

keywords: testimony, airwar, natural history, dialectical image, hipertextuality

Lőrincz Csongor
Fachgebiet „Ungarische Literatur und Kultur“, Humboldt-Universität zu Berlin
Dorotheenstr. 65, 10117 Berlin
csongor.loerincz@staff.hu-berlin.de